

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

GEOGRAFIYA KAFEDRASI

O'RTA OSIYO TABIIY GEOGRAFIYASI

fanidan ma'ruzalar matni

Termiz 2013

Ushbu ma'ruzalar matni O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan bakalavr bosqichi davlat ta'lim standartiga kiritilgan «O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi» predmeti yuzasidan namunaviy dastur asosida yoziladi.

«O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi» fanidan ma'ruza darslarida foydalanish uchun tuzilgan bo'lib xududning joylashgan geografik o'rni, o'ziga xos xususiyatlari, o'rganilish tarixi, tbbiati taraqqiyotining bosqichlari, iqlimi va iqlim xosil qiluvchi omillari, ichki suvlari, tuproq, o'simlik hamda xayvonot dunyosi, shuningdek, O'rta Osiyo xududining tabiiy geografik rayonlari batafsil yoritilgan.

Tuzuvchi: geografiya kafedrası
o'qituvchisi O. Abdullaev

Ma'sul muharrir: g.f.n. H. Abdunazarov

Taqrizchi: katta o'qituvchi M. Umarova

2013 yil 28-avgust kuni Tabiiyot-geografiya fakulteti ilmiy kengashining 1-sonli yig'ilishida tasdiqlangan.

Fakultet dekani

dots. B. Xoliqnazarov

2013 yil 27-avgust kuni geografiya kafedrasining 1-sonli yig'ilishida muxokama qilingan va foydalanishga tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri:

g.f.n. H. Abdunazarov

1. qism.

Mavzu: Kirish. O`rta Osiyo tabiatiga umumiy ta'rif. O`rta Osiyo tabiatini geografik urganilish tarixi.

R E J A.

1. Urta Osiyoning geografik urni, chegaralari.
2. Urta Osiyo tabiati xakida bilimlarning ibtidoiy jamiyatdagi xolati.
3. Urta Osiyo tabiatining antik dunyo olimlari tomonidan urganilishi.
4. Tabiiy geografik bilimlarning arab olimlari tomonidan tuplanishi.

O`rta osiyoning umumiy tabiiy geografik tavsifi. Geografik urni, chegaralari, maydoni va umumiy tavsifi.

Xozirgi zamon tabiiy geografiyasi geografik majmualari geosistemalar, ularning tarkibi, shakilanishi rivojlanishi va boshqarilishi tadqiq etuvchi fundamental fandır.

Turkiston tabiiy geografiyasi kursi Vatanimiz oliy o`quv yurtlarida malakali geografiya mutaxassislarini tayorlashda muxim ahamiyatga ega. O`z mazmuni va mohiyatiga ko`ra ilmiy-nazariy, Amaliy va ta'limiy ahamiyotga ega bo`lgan bu kursini o`tishda maqsad geograf talabalarga Turkistonning tabiiy sharoiti va resurslari xaqida keng ma'lumot berish, usullardan oqilona foydalanish yo`llarini ko`rsatish tabiatdagi ichki tafovutlarni ochib borishdan iborat. Ushbu kurs talabalardan tabiiy geografik o`lkasi bo`lmish Turkiston ona-Vataniga, uning go`zal tabiati va tabiiy boyliklariga nisbatan muxim o`rin tutadi. Butun kurs davomida mamlakatshunoslik, o`lkashunoslik va tabiatga oqilona munosabatda bo`lish tamoyillarga katta e'tibor beriladi.

Turkiston tabiiy geografiyasi kursining mavzulari ikki bo`limdan mujassamlashtirgan bo`lib birinchisidan Turkistonning geologik tuzilishi foydali qazilmalari, orografiyasi va asosiy relief tiplari xamda shakillari, suvlari, tuproqlari, o`simliklari, xayvonot dunyosidan iborat muxim geografik komponentlari aloxida-aloxida tavsiflandi. Shu bilan birga Turkiston tabiatni geografik o`rganish tarixini asosiy bosqichlari bu o`lkada shakilingan tabiiy-geografik ilmiy yo`nalish va maktublar, ularning asoschilari xaqida ma'lumot beriladi.

Ikkinchi qisimda Cho`l xaqidagi geokologik ta'limotning yaratilishi va Turkistonning cho`llarining asosiy tillari cho`lanish va cho`llarni o`zlashtirish muamolari Turkistonda landshaftlarning kenglik zonalari va balandlik mintaqalari bo`yicha tabaqalanish, o`lka tabiiy resurslari va ulardan oqilona foydalanish asosiy geokologik muamolari va ularni echish yo`llari xaqida ma'lumot beriladi Turkiston xududini tabiiy geografik rayonlashtirish o`lkaning yirik tabiiy geografik regionlari (provintsiyalari) ularning tog` va tekislik va qisimlar aloxida-aloxida tavsiflandi. So`ngra tabiiy geografik okruglarning o`ziga xos xususiyatlari so`ngi ma'lumotlar asosida aloxida-aloxida bayon qilinadi.

Urta Osiyoning xududi Evrosiyoning markaziy kismida joylashgan. Uning xududi er kurrasining o`ziga xos rang-baranglikni mujassamlashtirgan turlicha qismlardan tashkil topgan. Xududiy jihatdan turlicha kattalikdagi bu kismalar tarixan tarkib topgan muayyan geografik sarxadlarga ega.

geografik urniga kura juda kulay. Chunki uning xududi tabiiy sharoiti kulay va tabiiy boyliklarga serob bulgan erlarni uz ichiga oladi. Urta dengiz atrofidagi mamlakatlar bilan deyarli bir geografik kenglikda joylashgan. Urta dengiz atrofidagi mamlakatlar subtropikka xos

landshaft bilan tavsiflanadi. Lekin ilik okean va dengizlardan uzokda, materik ichkarisida joylashganligi tufayli tabiiy sharoiti jixatidan Urta dengiz atrofidagi davlatlardan butunlay fark kiladi. Chunki xududining shimoliy kismi ochik bulib, kishda shimoldan va shimoli-sharkdan esuvchi sovuk, kuruk xavo okimi bemalol ichki kismlargacha etib keladi. Aksincha, Janubda baland tog'larning mavjudligi esa Xind okeanidan nam va ilik xavo massalarini xududiga utishiga tuskinlik kiladi. Okibat natijada subtropikka xos bulmagan landshaft vujudga kelib,yoz bulutsiz seroftob bulib, jazirama issik, kuruk, kish esa shu geografik kenglik uchun ancha sovuk buladi. Binobarin, asosan chulga xos bulgan landshaft bilan tavsiflanadi. Fakat atrofi tog'lar bilan uralgan Surxon Sherabod vodiysidagina kuruk subtropik landshaft mavjud, xolos.

xududi janubi-sharkdan shimoli-garbga karab chuzilib usha tomonga karab pasayib boradi. er usti tuzilishi xududining kup kismi (71%) dexkonchilik uchun kulay vodiylar, tekisliklar va tog oldi tekisliklardan iborat. Tekislik erlarning kup bulishi va bu joylardan Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Chirchik, Kashkadaryo va boshka daryolarning okib utishi, iklimning kulayligi, sugorma dexkonchilikning va ayniksa paxtachilikning juda kadimdan rivojlanishiga imkon bergan.

Arxeologlarning ma'lumotiga kura xududida, xususan Surxondaryo, Kuyi Amudaryo, Zarafshon, Fargona va Toshkent voxalari miloddan oldingi 3-2 ming yilliklarda axoli sugorma dexkonchilik, xunarmandchilik bilan shugullangan. Metall eritib xar xil mexnat va ov kurollari, xar xil buyumlar, xususan ziynat buyumlari, oyna tayyorlaganlar, kulolchilik bilan shugullanganlar. Shuningdek, shoyidan mato tukib xar xil kiyimlar tikkanlar. Bularning xammasi uz navbatida uzbek xalkining madaniyati juda kadimdan tarakkiy etganligidan dalolat beradi.

Upta Ociyo geografik joylashuvi kulay bulganligi tufayli uning xududidan shark bilan garbni boglovchi savdo yuli, xususan mashxur «Ipak yuli» utgan. Bu esa uning iktisodiyotini, madaniyatini yanada rivojlantirishga sababchi bulgan. Upta Ociyo xududi asosan tekisliklardan tashkil topganligi iktisodiy alokalarni rivojlantirish uchun juda kulay imkoniyatlar yaratib bergan.

Urta Osiyo tabiati shunchalik turli tumanki, uning tekislik kismida bir necha yuzlab chakirim yursangiz xam bironta daryoni uchratmaysiz. Aksincha, togli kismida esa xar kadamda ajoyib jilga va soylarni, sharshalar xosil kilib okuvchi shux daryolarni kurasiz.

Urta Osiyo ayniksa er osti suvlariga boy ulka xisoblanib foydalanish mumkin bulgan mikdori sekundigi 906,9 m ni tashkil etadi. Bu er osti suvining kup kismi Urta Osiyoning tekislik va tog oldi kismida joylashgan.

Urta Osiyo xududining 80% ni ishgol kilgan tekislik kismida chulga xos landshaft shakllangan bulib, usimlik va xayvonot dunyosi shu sharoitiga moslashgan balsa, aksincha, togli kismida landshaftlarning balandlik mintakalanishi mavjud. Bular uz navbatida tabiatining nakadar xilma-xil uta guzal va betakror manzaraga ega ekanligidan dalolat beradi.

Mavzu: O`rta Osiyoning tabiiy geografik o`lkasining o`ziga xos xususiyatlari

R E J A

1. O`rta Osiyo Evrosiyoning ichki o`lkasi.
2. O`rta Osiyoning o`ziga xos iqlim xususiyatlari.
3. O`rta Osiyo berk xavza o`lkasi.
4. O`rta Osiyoning orografik xsusiyatlari

O`lkaning o`ziga xos tabiiy xususiyatlari quydagilardan iborat

1. Turkiston juda katta ichki o'lkadir. U Evroosiyo materigining markazida subtropik mintaqaning cho'l, chala cho'l va dasht zonalarida, subtropik iqlimi O'rta dengiz bo'yi mamlakatlarnikidan farq qiladi chunki Turkiston okean va ochiq dengizlardan juda uzoq iliq Xind okeaniga yaqin tursa xam o'rtada baland Ximolay-Paropomiz tog'lari bo'lgani uchun uning ta'siridan baxramand emas uning iliq nam xavo masalalari Etib kelmaydi. Aksincha ancha olisda joylashgan Shimoliy muz okeani quruq va sovuq xavo masalalari Turkiston shimolidan tabiiy to'siq baland tog'lar bo'lmaganligi uchun xam bemalol kirib keladi Xudi shu sababli xam Atlantika okean iva O'rta dengiz xam o'lka tabiatiga ancha kuchli ta'sir ko'rsatadi.

2. Turkiston xududi ichki o'lka bo'lganligidan tipik kontenental iqlim o'lkalar qatoriga kiradi. Uning asosiy qismi mo'tadil janubiy qismi suptropik iqlim mintaqalarida joylashgan. Mo'tadil mintaqadagi xududi qurg'oqligi qishning ancha sovuqligi suptropikdagisi esa yozning quruqligi issiqligi qishning esa nisbatan iliqqligi bilan ajralib turadi. O'lkada asosan chala cho'l cho'l voxa va tog' landshaftlari xukumdordir. Iqlimda o'ziga xos keskinliklar mavjud. Cho'llarda yog'in miqdori 70-80 mm dan tog'larda 1000 mm gacha boradi. Qishda shimoliy sharqiy qismida 50 li sovuqlar yozda janubda 50 li jazirama issiqlar kuzatiladi.

3. Turkiston xududi berk xavzadan ya'ni «oqimsiz oblastdan» iborat. Bu o'lkada daryolarning birortasi xam ochiq dengizlarga etib borolmaydi va ular bilan bog'lanmaydi bu daryolar o'lka ichidagi ko'llarga quyiladi yoki chala cho'l va cho'llarda qurib tugab qoladi. Demak Turkiston ko'llari va tekisliklari eroziya bazislaridir. O'lkaning ayrim qisimlari xar xil balandlikda bir qanchaa ichki eroziya bazislariga ega Bular Kaspiy (- 25 m) orol (37 m) Balxash (340 m) Issiq ko'l (1607,6 m) Labnor (780 m).

4. Turkiston o'lkasining yani muxim xususiyatlardan biri uning er yuzasining o'ziga xoslikdir. O'lkaning xududi kesib chiqishi va yoshiga ko'ra murakkb relfga ega bo'lib u katta tekislik va pastliklardan (ayrim qisimlari dengiz yuzasidan pasta joylashgan Kaspiy bo'yida 25 m Qoragiyo (Botir) botig'i 132 m Sariqamsh botig'i 54 m) plato va qiralardan adirlar va doimiy qor va muzliklar bilan qoplanib yotgan baland (6000-7000 m dan baland) tog'lardan iborat. Turkiston xududi tekislik va tog'lar bir tekisda joylashgan emas. Janubiy shimoliy sharqni tog'lar ishqol qilgan bo'lsa ulardan g'arbda shimoliy g'arbda va shimolda pastekislik plato va qirlar joylashgan va ular o'lka maydonining 80% tashkil etadi. Tog' sistemalar o'zlarining uzun tarmoqlari bilan Turkistonning tekislik qismiga yorib kirib uning tabiiy sharoitini shakilanida muxim rol o'ynaydilar. Xindiqush Paronomiz va boshqa o'lka janubidagi tog'lar orografik to'siq rolini o'ynab Turkistonni tipik suptropik iqlimiga ega bo'lgan janubiy Osiyoning ichki qisimlaridan ajratib turadi O'lkaning shimoli va shimoli g'arbi tekisliklardan iborat bo'lganligi uchun g'arbdan nam iliq shamollar shimoldan sovuq quruq shamollar bealol kirib kela oladi.

5. O'lka o'ziga xos gorizental tabiiy zonalarining mavjudligi va ularga mos keladigan balandlik mintaqalarning mavjudligi bilan ajrilib turadi.

6. O'lka tektonik aktiv va kuchli zilzila rayoni tog' relefining yoshligi bilan xarakterlanadi.

Turkistonning geologik tuzilishi proterazaydan to to'rtlamchi davirgacha bo'lgan vaqtning cho'kindi magmatik va metomorfik tog' jinslari majmui qatnashgan.

Proterozoy va paleozoy tog' jinslari burmalangan va ko'p sonli yoriqlari bilan parchalanib yuborilgan.

Turkistonni tog'li xududlarida tekislik qisimdagi qoldiq tog'larda bu tog' jinslari er yuzasiga chiqadi Turon plitasining tekisliklarda va tog'lar orasidagi botiqlarda esa katta chuqurliklarda yotadilar va ustidan mezazoy va kaynozoy uvoq tog' jinslari majmuasi bilan qoplangalar.

Proterozoy yotqiziqlari Turkistonda Xisor tog` tizmasining janubiy g`arbiy tarmoqlarda Markaziy Qizilqum Qozog`iston burmali o`lkasida ajratilgan. Bu yotqiziqlar slanetslar gneyslar pragneyslardan va x.k tashkil topgan.

Paleozoy gruppasi yotqiziqlari asosan antiqlinoriylarning yadrolari tarqalgan bo`lib unga kiruvchi xamm davr yotqiziqlaridan tashkil topgan. Ular asosan slanetslardan oxaktoshlardan konglomeratlar qumtoshlar alevolitlardan iborat.

Mezazoy gruppasi yotqiziqlari tog` massivlrini o`rab turadi va asosan konglomeratlar qumtoshlar gillar alevritlar oxaktoshlar va tosh tuzlaridan iborat.

Kaynazoy yotqiziqlari Turkistonda keng tarqalgan Poleogen yotqiziqlari qumtosh gil alevrolit oxaktosh mergellardan tashkil topgan va tekisliklardan keng tarqalgan.

Neogen yotqiziqlari ham keng tarqalgan bo`lib asosan qumtoshlar qumlar gillar alevrolitlar oxaktoshlar mergellardan iborat bo`lib ulardan gipis va rakushka qo`shilmalari ham uchraydi.

To`rtlamchi davr yotqiziqlari kelib chiqishiga ko`ra kontinental allyuvial prolyuvial prolyuvial va dellyuvial bo`lib litologik tuzilishi va qatlamlarning qalinligi bir xil emasligi bilan ajralib turadi.

Mavzu: O`rta Osiyoni maxalliy va rus olimlari tomonidan urganilishi.

R E J A.

1. XI-X asrlar geografiyasi.
2. XI-XII asrlar geografiyasi.
3. XIII-XV asrlar geografiyasi.
4. Urta Osiyo tabiatining rus olimlari tomonidan urganilish.
5. Hozirgi zamon geografik tadqiqotlar.

Turkiston, jumladan, Urta Osiyo xududi, tabiati xakida dastlabki, ilmiy jixatdan mukammal geografik ma'lumotlar jaxonga mashxur bulgan 9-12 asrlarda yashagan turkistonlik komuschi olimlar tomonidan yozib koldirilgan. Ular 780 yil Xivada tugilib, 850 yili Bagdodda vafot etgan yurtboshimiz Muxammad Ibn Muso al Xorazmiy, Axmad Fargoniy (IX asr boshida tugilib, 861 yili vafot etgan), Abu Abdullo Muxammad ibn al Termiziy 861 yili vafot etgan), Abu Nasr Farobiy (873 yili Turkiston shaxri yakinidagi FAROB (UTRO) da tugilib, 950 yili Damshkda vafot etgan), Abu Bakr Narshaxiy (899-959 yillar), Abu Rayxon Beruniy (973-1048 yillar), Abu Ali Ibn Sino (980-1037 yillar) Maxmud Koshkariy (IX asr) boshkalarditr.

Turkistonda geografiya fanining rivojlanishida dunyonga mashxur atokli matematik astrom va geograf Muxammad Ibn Xorazmiyning xizmatlari buyukdir. Shu tufayli X.X.Xasanov IX- X asrlarni kamrab olgan va Turkiston geografik fanining tugilishi davrining «Muxammad Muso Xorazimiy-Balxiy geografiya maktabi» davri deb juda tugri atagan.

Muso Xorazimiyga tabiiy fanlarga juda kup asarlar yaratgan. Ular ichida eng muximi geografik va kartografik asari bu «Erning ta'siri» («Surat al-Ars») kitobidir. Bu asar «Xorazimiy geografiyasi» nomini olib, unda R.U.Raximbekovning ma'lumotiga kura er yuzasidagi 525 ta geografik punkt, jumladan 200 dan ortik toglarning tafsiloti, mamlakatlar, okeanlar, dengizlar, daryolar, kullar xakida ma'lumotlar bulib, geografik ob'ektlarning anik koordinatalari berilgan. Muso Xorazimiy meridian yoyining bir gradusi 111,8 km. Ga teng ekanligini (xakikatdan 111,0 km) xam isbotlab berdiki, bu keyingi kartografik ishlar uchun (xarita va atlaslar tuzish uchun) asos buldi.

Turkiston tabiiy geografiyasining rivojiga katta xissa kushgan Fargonalik buyuk astranom, sayyox geografik Axmad Fargoniylidir. U kup umrini Bagdoddagi «Donolar uyida» utkazgan va ijod qilgan. Axmad Fargoniylarning asarlari ichida geografiyaga oid eng muxim kitobi «Astronomiyaga kirish» («Madxal an-nujum») bulib, unda er kurrasining sharsimonligi dalillari bilan isbotlangan. U astronomiyaga geodeziyaga va geografiyaga oid ulchov asboblarini yaratish bilan xam shugullangan. Axmad Fargoniyl R.U.Raximbekovning ma'lumotiga kura daryo suvini ulchaydigan asbob («mikyosi jasad») ni ixtiro qilgan. Nixoyat «Astronomiyaga kirish» deb nom olgan komuschi olim Abu Nasr Farobiyning xizmati nixoyatda kattadir. U matematik, astronom, buyuk faylasuf, musikashunos, tabib bulishi bilan bir katorda geograf sifatida xam jaxonga mashxur allomadir.

Farobiy tabiiy va ijtimoiy fanlarga tegishli 160 dan ortik ishlar muallifidir. Bular ichida «Ilmlarning kelib chikishi va tasnifi» degan asari dikkatga sazavordir. R.U.Raximbekovning ma'lumotiga kura «Ilmlarning kelib chikishi va tasnifi» asarida Farobiy tabiat xakidagi fan boshka barcha ta'limiy fanlardan boy va kulami keng deb uktirib, moddiy dunyoning turt «ildizi»- olv, xavo suv va er mavjudligi xakida fikr yuritgan. Bu esa geografik kobik unsurlari, xisoblangan atmosfera,gidrosfera, litosfera ancha mos keladi.

R.U.Raximbekovning ma'lumotiga kura Farobiy sayyox sifatida Turkiston ulkasining kezib chikib, ular xakida tabiiy geografik ma'lumotlar bergan.

Movarounnaxr tabiati xususan iklimi, suvlari, usimlik va xayvonot olami xakida shuningdek Buxoro tarixi xakida mukammal ma'lumotlar yozib koldirilgan yana bir Turkistonlik alloma Abu Bakr Narshaxiydir. U uzining «Buxoro tarixi» asarida Buxoro shaxri topogorafiyasi, tarixi axolisi va xujaligi Amudaryo va Zarafshon daryolari xakida ancha keng va xakikatga juda yakin ma'lumotlar beradi. U Amudaryo Turkistondagi eng katta daryo bulib uta loykaligini Zarafshon (Xaramkom) Baykend (xozirgi Yakkatut temir yul bekati yakinidagi kuxna shaxar) gacha okib sungra suvi ozayib tukayzorlar orkali Korakulga borib kuyilishini u kulda balik va kushlar kupligini kayd kiladi.

Urta Osiyo xududida tabiiy-geografik tasavvurlar ravnakida buyuk komuschi olim Abu Rayxon Beruniylarning xizmatlari benixoyat kattadir. U astronomiya

U astronomiya, fizika, matematika, geografiya, iklimshunoslik,etnografiya, botanika, tarix, adabiyot va boshka fanlarning rivojiga katta xissa kushgan xamda shu soxalarga bagishlangan 150 dan ortik yozgan allomadir. Bular ichida bizgacha etib kelganlari «Xindiston», «Kartografiya», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Osari bokiya», «At-Tafxim», «Saydona», «Konuni Mas'udiy asarlaridir.

Beruniyl «At-Tafxim» kitobining «Er kattaligini aniklash bulimida va «Konuni Mas'udiy» xamda «Xindiston» kitoblarida er shakli va ulchami xakida kimmatli ma'lumotlar beradi.

Beruniyl bir gradus er meridian yoyining uzunligini 110,275 km ga teng ekanligini aniklagan. Xozirgi ma'lumotlarga kura bir gradum meridian yoyining uzunligi 110,895 km, binobarin Beruniyl yul kuygan xatosi fakat 620 m. Shu yil bilan u er meridian aylanasing uzunligi 40183 km. Ekanligini (xozirgi xisobda 40008,5 km) isbotlab berdi. Bu xol Urta asr astronomiya fanining misli kurilmagan buyuk yutugi edi.

Beruniyl dunyoda birinchi bulib kuyosh er atrofida emas balki er kuyosh atrofida aylanadi deb N.Kopernikdan 550 yil oldin geliotsentrik nazariyaga asos solish bbirga er uz uki atrofida garbdan sharkka karab aylanishi xam isbot etgan. Uzining «Kartografiya» va «Geodeziya» asarlari joyning geografik koordinatalarini aniklash usullarini yoritib dunyodagi ba'zi shaxarlarning jumladan, Urta Osiyoning kuyidagi shaxarlari koordinatalarini ya'ni kengligi va uzokligini tavsiflagan: Toshkent kengligi 420 301, uzokligi 890 101, Samarkand kengligi 400 01 , uzokligi

880 211 . Xozirgi ma'lumotlarga kura Toshkent 410 31 shimoliy kenglik bilan 690 001 sharqiy uzoklikda joylashgan.

Beruniy «Saydona» («Dorivor usimliklar xakida kitob») asarida Urta Osiyo xududida usuvchi dorivor usimliklar geografiyasiga oid ma'lumotlar beradi.

Beruniyning tabiiy geografiya sohasidagi buyuk kashfiyotlaridan yana biri dunyoda birinchi bulib Martin Bexaymdan 500 yil ilgari 995 yili ilmiy globus yasaganligidir. Beruniy globusida meridian va paralellar mavjud bulib, ular yordamida geografik joylarning koordinatalarini anik topish mumkin.

Beruniy Turkiston tabiiy geografiyasi xususan Kizilkum va Korakum tabiati, geologik utmishi, daryolar migratsiyasi (tentirab okishi), ayniksa Turon paleogeografiyasi xakida kimmatli ma'lumotlar koldirgan. U «Geodeziya» asarida Orolning kelib chikish tarixi, Kalif Uzboy Amudaryoning kadimiy uzani ekanligi xakida kimmatli ma'lumotlarni yoritgan.

R.U.Raximbekovning (1982) yozishicha Beruniyning Korakum, Kizilkum paleogeografiyasi va Amudaryoning utmishi xakidagi ilmiy muloxazalaridan kuyidagi muxim xulosalar kelib chikadi; Amudaryo vodiysi Kizilkum va Korakum tabiati xam geologik xam tarixiy utmishda doimo uzgarishda, rivojlanishda bulib suvlik bilan kuruklik almashinilib turgan: Ushbu chullarda uchraydigan dengiz xayvonlarining koldiklari kadimda suv ostida bulganligini bildiradi. Bu uzgarishlar erning ichki va tashki kuchlari ta'sirida sodir bulib, daryolarning tentirab okishiga sabab bulgan. Korakumning kup kismi Amudaryoning kadimgi yotkiziklardan tashkil topgan allyuvial tekislikdir. Bu fikrlar Beruniyning Turkiston tabiiy geografiyasi va dinamik geologiyasi xakida juda teran ilimga ega ekanligidan dalolat beradi.

Turkiston geografiyasi tarakkiyotida uz davrining ulkan tibbiyotchi olimi Abu Ali Ibn Sinoning xizmatlari katta u tabiatshunos olim sifatida uz asarlarida ulkan yirik relef shakllari xisoblangan tekislik botik va toglarning vujudga kelishida tashki va ichki kuchlarning ta'siri mavjudligi xakida fikr yuritadi. Shuningdek u minerallarni toshlar, metallar oltingugurtlar yonuvchi jismlar va tuzlarda 4 guruxga ajratadi.

Turkiston tabiati rivojiga uz xissasini kushgan olimlardan yana biri Maxmud Koshkariydir. U Turkiston ulkasidagi kup yillik sayyoxati davomida tuplagan ma'lumotlarga asoslanib «Devonu lugotit turk» asarini yaratadi. R.U.Raximbekovning ma'lumotiga kuradi «Devonu lugotit turk» asarining geografik axamiyati shundan iboratki unda birinchidan dunyo xaritasining asl nusxasi berilgan. Ikkinchidan Evrosiyo, Afrikadagi kuplab geografik joy nomlari berilgan va izoxlangan. Uchinchidan Turkiston va unga tutash xudularda yashovchi kabilar geografiyasi bayon ettirilgan. Turtinchidan geografik atamalar tuplanib unga keng izox berilgan kizigi shundaki Maxmud Koshkariyning xaritasida Oloy, Turkiston, Zarafshon, Fargona, Chotkol toglari, Korakum, Surxon-Vaxsh vodiylari uz aksini topgan.

Turkistonda geografik bilimlarni tarakkiy etgan Temuriylar davri xam aloxida urin tutadi. Chunki Temuriylar davrida Movarounnaxrda ilm-fan ravnakiga aloxida e'tibor berilib Astronomiya, geografiya, tarix, adabiyot kabi fanlar sohasida bir kator olimlar ijod kildilar shulardan biri geograf olim Xofuzi Abrudir. U Amur Temur sunggra Shoxrux xukumronlik davrida saroy kotiblik xizmatida bulib, Turkiston ulkasining kup kisini kezib chikib dunyo xaritasini tuzadi.

Xofuzi Abru uz asarlarida Movaraunnaxr shaxarlarining tarixi axolisi va ulka tabiati-iklimi, suvlari, usitmliklari xakida xam kimmatli ma'lumotlar beradi Temuriylar davrida dunyo geografik ilmni rivojlantirishda ulkan xissa kushgan Abdurazzok Samarkandiy, Mirzo Ulugbek, Ali Kushchi, Zaxriddin Muxammad Bobur kabi buyuk allomalar yashaydi va ijod kiladi.

Afanisiy Nikitindan 30 yil ilgshari Xindistonga borgan mashxur olim va sayyox Abdurazzok Samarkandiy jumladan Urta Osiyo tabiatini xususan Kizilkum va Zarafshon vodiysining tabiiy xodisalar, suvlari, usimlik va xayvonot olami xakida kimmatli ma'lumotlar yozib koldirgan. Dunyoga mashxur astronom tabiatshunos olim ma'rifatparvar shox Mirzo Ulugbek Urta Osiyo tabiiy geografiyasining rivojiga salmokli xissa kushgan. U Samarkand shaxrida «Fanlar akademiyasi» tashkil etib unga uz davrining mashxur olimlarini yigdi. Ular orasida Kozizoda Rumiy, Giyosiddin Jashid, Ali Kushchi kabi tabiat ilimining bilimdonlari bor edi.

Mirzo Ulugbek Madrasa, Rasadxona kurdirish bilan birga, kator asarlar yozib koldirdiki ular ichida bizgacha etib kelgan tarixi «Tarixi raba' ulus» va «Ziji Kuragoniy» («Ulugbek Zijiy»), ya'ni astronomik jadval kitobidir. «Zijiy Kuragoniy» astronomiyaga bagishlangan bulsada unda kimmatbaxo geografik ma'lumotlar mavjud. Asarda jaxondagi shaxarlarning jumladan Turkistondagi bir kator shaxarlarning koordinatalari berilgan.

«Ulugbek akademiyasi» da etishib chikkan shogirlari ichida eng iste'dodlisi Ali Kushchidir. U uz davrining Ptomeleyi xisoblanib Ulugbek ishini davom ettirgan. Ali Kushchi Ulugbek ulimidan keyin Eron, Turkiya kabi yurtlarda astronomiya matematika geografiyaga oid kuzatishlar olib borgan. U Er yoyining 10 uzunligi aniklab, ekvator uzunligini ulchang, urning xarakati kuyosh va oy tutilishi sabablarini ilmiy asosda isbotlab bergan.

Turkistonda geografiya fanining rivojiga juda katta xissa kushgan uzbek geografik fanining «Otaxoni» xisoblangan Temuriylar sulolasining yana bir vakili Zaxiriddin Muxammad Boburdir.

Bobur tarixshunos, geograf, etnograf, mashxur shoir, olim adolatli shox bulgan. U uzining bilgan, kurgan, kuzatgan boy ilmiy dalillari asosida shox geografik asar xisoblangan «Boburnomani yozib koldirdi. Bobur Fargona, Zarafshon vodiylarini Toshkent voxasini bir necha bor kezib chikdi, Garbiy Tyanshan, Turkiston, Zarafshon, Oloy, Xisor tog tizmalarida bulib, u erdagi vodiylar, daralar, muzliklarini uz kuzi bilan kurdi, usimlik va xayvonot dunyosi xayotini urgandi. Bobur xayotida uzi kurgan va kechirgan geografik joylarni-chul, vodiylar, voxa, daryo, soy, adir, toglarni, u erda usuvchi usimlik, yashovchi xayvonlarni «Boburnoma» asarida moxirona badiiy ravishda tasvirlangan.

Bobur uz asarida Turkiston, jumladan Urta Osiyo relefini, bulib turadigan zilzilalarini, iklimini ilmiy ravishda bayon etish bilan birga geografiyada takoslash usulidan moxirona foydalangan. U biror xududga ta'rif berayotganda geografik izchillik katta e'tibor bergan. Masalan «Boburnoma» da Fargona vodiysining tavsifida avval uning Turkistonda tutgan urni, kattaligi, relefi, foydali kazilmalari, iklimi, suvlari usimlik va xayvolno dunyosiga ta'rif berib, sungra shaxarlari, axoli yashaydigan joylari, ular orasidagi masofa, xujaligi mashxur kishilari xakida ma'lumot beradi.

«Boburnoma» da Turkiston iklimi xakida xam kimmatli ma'lumotlar yoritiladi. Asarlar Fargona viloyati beshinchi iklimda joylashganligi, Fargona vodiysiga shamollar garbdan kelishligi, yogining kam tushishligi, atrofi toglar bilan uralganligi tufayli bu erlarga nam xavo massalarining kirib kelolmasligi bayon etiladi.

Bobur geografiyada takkoslash uslubiga asos solganlaridan biridir. U «Boburnoma» da Samarkand va Kobul tabiatini, xususan iklimini bir biriga takkoslagan.

Bobur uz davrining komuschisi olimi sifatida Turkiston tarixi, etnografiyasi soxasida xam kizikarli ma'lumotlar koldirganligi bilan birga tilshunos sifatida xam mashxurdir. R.U.Raximbekovning yozishicha, «Boburnoma» uzbek geografik terminologiyasi va toponimikasi jixatdan katta ilmiy xazinadir. Bu jixatdan «Boburnoma» ni «Devonu lugotit turk» bilangina takkoslash mumkin.

Urta asr va Temuriylar sulolasi davridagi maxalliy sayyox va olimlarning merosini urganish, uzligimizni endi taniy boshlagan bugungi kunlarda Urta Osiyo tabiati va tabiiy boyliklarini urganishda ularning xizmatlari nixoyatda ulkan ekanligini bilishimizga imkon beradi.

16 asrdan boshlab Turkiston ulkasi bilan ruslar xam kizikib, uning goeografiyasini urganishga kirishdilar. Ularning asl maksadi Turkiston tabiatini urganish nikobi ostida bu xududida joylashgan Xiva xonligi, Buxora amirligi va Kukon xonligining xarbiy sirlari va kudratini bilish, kanday boyliklari xamda arzon xom ashyolar mavjudligini aniklash, okibat natijada sukilib kirib, bosib olib mustamlakaga aylantirish edi. Bu maksadda erishish uchun 1715-1717 yillarda Bekovich-Cherkasskiy boshchiligida asosan xarbiylardan iborat bulgan ekspeditsiyani maxalliy xalklardan Xuja Nafas boshlab keladi. Ekspeditsiyaning asl maksadi Xiva xonligining xarbiy kudratini bilash edi. Ekpeditsiya ishtirokchilari yul-yulakay Uzboy uzani, Ustyur, Kuyi Amudaryo tabiatini xam urgandilar.

1721-1725 yillari Floro Beneveni Rossiyaning Buxoro va Xivadagi elchisi sifatida xizmat kilib, asosan Xiva xonligi va Buxora amirligining xarbiy kudrati, siyosiy ijtimoiy axvoli xakida ma'lumot tuplaydi. Shuningdek, u Amudaryo kumliklardagi oltin va boshka boyliklar tugrisidag ma'lumotlar yigadi. Amudaryoning kadim Kaspiyga kuyilganligi xakida xabar beradi.

1740-1743 yillari D.Gladishev va I.Muravinlar Xiva xonligining axolisi, siyosiy axvoli, savdo munosabatlari xakida ma'lumot tuplaydi xamda Orol dengizining kirgoklari va Sirdaryoning kuyi kismi geografik xususiyatlarini urganadi.

Buxoro amirligiga asir utshgan rus aygokchisi Filipp Evremov 1774-1782 yillari Korakum, Kizilkum chullari, Zarafshon va Fargona vodiylarida buladi. Bu davrda maxalliy xalklar tilini, urf-odatlarini, xudud tabatini, axoli tarixini chukur urganganadi va «9 yillik sayyoxat» («Devyatiletnee stranstvovaniya»)asarida bu xakda tulik ma'lumot beradi.

Kizilkum va Zarafshon vodiysining (Buxorodan togli kismigacha) tabiiy sharoitini urganishda 1841-1842 yillari R.F.Butenev boshchiligidagi Buxoro ekspeditsiyasining xizmati katta. Bu ekspeditsiya usha xududlarning geologik tuzilishini, er usti tuzilishini urganadi, maxalliy xalklar urf odatlari xakida ma'lumotlar tuplaydi.

Rossiya davlati XIX asrning ikkinchi yarmiga kelganda boy xom ashyo manbalariga ega bulgan Turkiston ulkasining bosib olish uchun yurish boshlaydi. Natijada shavkatsiz kirginlar xisobiga 1853 yili Kukon xonligiga karashli Okmachitni (xozirgi Kizil Urdani), 1964 yili Chimkentni va nixoyat, 1865 yili 17 mayda xalkning kattik karshiligini yovuzlarcha bostirib Toshkentni kulga kiritadi. Sungra asta-sekin Turkiston, jumladan Urta Osiyo xududining boshka kismalarini bosib oladi.

Urta Osiyo xududi geologik tuzilishi va kazilma boyliklarini urganish uchun 1874 yili I.V.Mushketov boshchiligida ekspeditsiya uyushtirdi. Ekspeditsiya ishtirokchilari Sirdaryo xavzasini, Garbiy Tyanshannning tibiiy sharoitlarini urganib, u erdagi tabiiy boyliklarni xisobga oladi.

Akademik V.A.Obruchev 1886- 1888 yillari Zarafshon vodiysining kuyi kismi va Kizilkumning tabiiy sharoiti va boyliklarini tekshiradi, Amudaryoning kadimiy uzani Uzboy xakida kizikarli ma'lumotlar beradi.

Urta Osiyoning geolgik tuzilishi, geomorfologiyasi va kazilma boyliklarni urganishda K.K.markov, I.P.Gerasimov, X.Abdullaev, I.Xamraboev, O.Akramxujayev, G.O.Mavlonov, V.I.Popov, Yu.A.Skvortsov, M.Mamatkulovlar va boshkalarning xizmatlari katta. Urta Osiyo iklimini urganishda L.N.Babushkin, V.A.Bugaev, V.O.Jorjio, F.A.Muminov daryo va kullarni urganishda esa V.L.Shults, O.P.Sheglova, R.Alimov kabi olimlarning xizmati katta.

Urta Osiyo er osti suvlari, ularning xususiyatlari va mikdorini urganish ishi bilan G.O.Mavlonov, M.A.Kenesaren, S.Sh.Mirzaev, N.Xojiboev kabi olimlar shugullanganlar. R.I.Abolin, K.Z.Zokirov, T.Z.Zoxidov, I.I.Granitov, D.M.Kashkarov, E.N.Karovin, A.I.Formozov, M.Orifxonova, S.N.Rijov, Genosov A.Z, A.Rasulov, X.Abdullaevlarning Urta Osiyoning tuprok usimlik koplamini, xayvonot olamini xar tomonlama urganishlarda xizmatlari katta. Urta Osiyo tabiati va tabiiy boyliklarni urganish tarixi bilan X.Xasanov, A.Azatyan, R.Raximbekov, R.Yugay, Z.N.Dontsova, I.Inogomov kabi mutaxassislar shugullanganlar.

Mavzu: O`rta Osiyoning tabiati shakllanishining asosiy bosqichlari

R E J A.

1. Turtlamchi davrgacha geologik voqealar ta'rifi.
2. Turtlamchi davr boshlarida Urta Osiyo xududidagi uzgarishlar.
3. Turtlamchi davrning kichik davrlari: a)nanay davri: b)Toshkent davri: v)Mirzachul davri: g) Sirdaryo davrlari xakidagi ma'lumotlar.
4. Orol dengizining paydo bulishi va tarakkiyot tarixi.
5. turtlamchi davr oxirlarida yuz bergan uzgarishlar.

Urta Osiyoning geoglogik tuzilishi xilma-xil bulib, uning xududi asosan ikkita katta tektonik struktura, ya'ni Tyanshan epigertsin orogen va turon epigertsin plitasi kismalaridan iborat.

Tyanshan epigertsin orogen Urta Osiyoning togli kismalarini egallagan va xar xil katta kichiklikdagi tektonik strukturalardan tashkil topgan bulib ulardan eng kattalari antiklinar burmali strukturalardir. Bulardan asosiy lari Chotkol, Kurama, Zarafshon va boshka strukturalar xisoblanadi. Turon epigertsin plitasi respublikaning tekislik kismini egalagan bulib, u xam xar-xil kichik tektonik strukturalardan (kutarma va chukmalar) tashkil topgan.

Orogen va plitali strukturalar gertsin va alp tog paydo bulish davrlarida xosil bulgan va turli katta-kichiklardagi va yunalishdagi er yoriklari (razlomlari) bilan kesilgan. Mazkur yoriklar orkali neogendan boshlanib xozir xam davom etayotgan yangi tektonik xarakatlar ta'sirida tektonik strukturalar turli balandliklarga kutarilgan ba'zilar chukkan natijada biz xozir kurib turgan tog tizmalari va ular orasida joylashgan tog oralik chukmalari paydo bulgan.

Gertsin tog paydo bulish davrida tektonik xarakatlar bilan bir katorda vulkan jarayonlari xam sodir bulgan. Vulkanik er yoriklari buylab sodir bulgan gidrotermal va boshka jarayonlar natijasida Urta Osiyo xududida joylashgan rudali rangli nodir kimmatbaxo foydali kazilmalar xosil bulgan.

Urta Osiyo xududi ugeologik tarakkiyoti mobaynida juda kuplab muxim poleotektonik va poleografik jarayonlarni utagan. Geosnklinallik sharoitda sodir buladigani jarayonlar bir necha marta takrorlangan. Kup yillik olib borilgan geologik tekshirish ishlari shuni kursatadiki Urta Osiyo va unga kushni xududlar geologik tarixini yukori arxey davridan boshlab tiklash mumkin. Bu davrda xududda bir necha dengiz xavzalari mavjud bulib ularni ajratib turgan kurukliklarda terrigen vulkanik va korbanat tog jinslari tuplagan bu tog jinslari arxey davrining oxirlari va proterozoy davrining boshlanishida metamorfozlashgan.

Proterozoy davrining oxirida Janubiy Tyanshan tog'lari urnida chikish jarayonlari urnida dengiz paydo bulgan. Bu davrda Oloy Turkiston Zarafshon va Xisor tizmalarining janubida

Korakum-Tojikiston shimolida esa Shimoliy Kizilkum tekisligi joylashgan bulgan. Yukori rifeyda Urta Tyanshanning shimolida vulkanlar otilgan.

Proterozoyning kembriga utish davrida (vend) Oloy, Turkiston, Zarafshon va Xisor tizmalari urnidagi dengiz tektonik xarakatlar natijasida chekinib uning urnida toglar xosil bulgan vendning oxiriga kelib esa tektonik xarakatlarning sunishi va emirilishi jarayonlarining kuchayishi okibatida u xududning er yuzasi tekislangan.

Kembriyning boglanish davriga kelib xududni yana dengiz bosa boshlaydi va urta ordavikda Urta Osiyo xududining Sharkiy va Janubiy Sharkiy kismini dengizlar butunlay egallaydi. Ordovikning oxirlarida tog paydo bulish jarayonlari boshlanadi va kuyi devonida xududdan dengiz chekinadi, fakat Oloy, Turkiston, Zarafshon va Xisor tizmalari urnida kisman saklanib koladi. Bu erda dengiz urtasida fark kichik orollargina mavjud bulgan. Bu davrda ba'zi bir joylarda vulkanlar otilib turgan.

Urta devon va Kuyi triasda tektonik xarakatlar yana faollashadi. Shimolda Koratog, Chotkol va Norin, Janubda Tyanshan va Kukshagaltog eleplatforma giotsenklinalari, ularning orasida platformaning nisbatan barkaror kismi Kurama-Fargona oralik massivi, Urta Osiyoning shimoliy-garbiy kismida Ustyurt massivi xosil bulgan.

Devonning oxirida (eyfel, jivet asarlarida) xamda yukori devonning famel asarida Urta Osiyoning katta kismini dengizlar egallaydi. Shu davrda vakti vakti bilan kuchli tektonik xarakatlar va vulkan jarayonlari xam bulib turgan. Vulkanlar otilishi janubiy Tyanshan toglarida tosh kumir davrining kuyi (Namyur, yoki Serpuxov asarlarida) va urta (boshkirt asri) bulimlarida xam sodir bulgan.

Urta Osiyo va unga yondosh xududlarning tektonik kurinishining shakllanishida toshkumir davrining Moskva asrida bulib utgan. Tektonik xarakatlar ayniksa katta rol uynagan. Yukori karbonning oxiri va perm davrlarida xozirgi oloy tizmasi, Fargona chukmasi, Ustyurt platosi va Amudaryo xavzasi kuyi kismilarini yana dengiz bosgan. Fakat Koratog, Chokkol va Janubiy kismidagi Tyanshanning ba'zi bir kismilarida tektonik xarakatlar sodir bulib, Korjantog va Kurama toglari joylashgan xududlarida vulkanlar xam otilib turgan.

Peremning oxirlari va Triasning boshlanish davrlarida Ustyurt, janubiy Fargona xududlarini dengiz bosgan, boshka xududlarda esa kurikliklar mavjud bulib, ular asosan tekisliklardan iborat bulgan. Triasning urtalarida xududda asosan tekisliklar xukum surgan ba'zi bir joylarda supa toglar kutarilib turgan.

Kuyi va Urta Yurada Urta Osiyo xududida asosan sharoiti xukum surgan. Yukori Yurgon kelib jumxuriyatimizning anchagina kismini Tetis okeanining rel'ef kismini egallagan. Poleogen davriga kelib tektonik xarakatlar boshlangan, biroq Urta Osiyoning tog va tekislik kismilari dengiz ostida bulib, fakat uning togli kismining ba'zi joylardagina kichik-kichik orollargina kutarilib turgan, biroq bu orollarning joylashgan urni va katta kichikligi xozirgacha aniklanmagan.

Poleogen dengizi ostida xosil bulgan tog jinslaridan (asosan oxaktoshlar) topilgan. Chigonaklar Urta Osiyo xududidagi poleogen dengizining chukukrliligi 200 m dan oshmaganligi kursatadi. Shunday kilib polergen dengizi ostidan chikkan vakti Urta Osiyo xududi deyarli tekislikdan iborat bulgan. Poleogen davrining oxirlarida esa tektonik xarakatlar ancha faollashgan natijada oligotsenning oxirlarida dengizi butunlay chekingan, Turon plitasi vujudga kelgan. Neogen davriga kelib Urta Osiyoning togli kismida yangi tektonik xarakatlar faollashadi. Bu tektonik xarakatlar defferentsial xarakterga ega bulgan, tog tizmalari kutarilib, tog oralik va tog oldi botiklari chuka boshlagan. Olib borilgan geologik ishlari natijasida Oloy-Turkiston tizma

toglari dengiz satxidan 4500 m balandlikda oligotsep davrida taxminan undan 38 mln yil avval dengizda yashagan ekzogiro- fergonepdis deb ataluvchi Chigonok topilgan.

Demak, usha davrida bu Chigonok dengiz satxidan 400 metr pastda yotgan. Keyingi tektonik kutarilish natijasida Chigonok yotgan chukkindi tog jinslari dengiz satxidan yana 4500 metr balandlikka kutarilgan. Shunday kilib, Urta Osiyo xududining togli kismi oligotsen davridan to hozirgi davriga kadar 8500 metr kutarilgan. Shunday kilib, Urta Osiyoning togli kismida tektonik xarakatlar turli xarakter va kuchga ega bulgan. Uning bir kismi kutarilsa, ikkinchi bir kismi esa tog oralik botiklarga tugri keladi. Kutarilayotgan kislardan okar suv va boshka tabiiy jaroayonlar ishi ta'sirida emirilgan tog jinslari chukayotgan joylarga tuplana boshlagan. Bunday jarayon niogen davridan boshlangan. Tog oralik botiklardagi neogen davrida yotkizilgan tog jinsi katlamlarining tarkibi shuni kursatadiki bu, tog tizmalarining kutarilishi va yotkizilgan katlamlar asosan gilli va kumli tog jinslari tashkil topgan. Bu gilli va kumli katlamlarining ustki kislari esa kalin kum aralash shagal toshlardan tashkil topgan. Bu xol botiklar urab turgan tog tizmalarining keyinchalik kutarilishi kuchayganligidan dalolat beradi. Demak, neogen davrlari oxirlaridan boshlab tektonik xarakatlardan differentsiyalashganligi ancha kuchaygan. Tog tizmalari kutarilishi va tog oralik botiklarining chukishlari uzok vakt davom etgan, natijada tog oralik botiklarida kalinligi bir necha ming metr keladigan chukindi tog jinsi katamlari turlangan. Masalan: prof. N.P.Vasilkovskiyning yozishicha neogen davrida Chirchik botigida tuplagan tog jinslarining kalinligi 1500 metrdan ziyoddir.

Turtlamchi davrning boshlariga kelib tektonik xarakterining xakteri bir muncha uzgargan. Agar neogen davrida tog tizmalari kutarilib, ular oraligidagi botiklar chukkan bulsa, bu davrdan boshlab tog oralik botiklari xam kutarila boshlagan. Turtlamchi davr mobaynida Urta Osiyo xududdining togli kismi doimo kutarilabermay, ba'zan tinch turish davrlari xam bulgan. Bu daryo vodiylarida xosil bulgan terrassalar tasdiklaydi. Urta Osiyoning togli kislmini, daryo vodiylarini, masalan, Chirchik daryosining vodiysini kuzatadigan bulsak kuyidagilarni kursak buladi. Bu daryoning uzanidan uning yon bagri buylab kutarila boshlasak, daryoning uzani hozirgi vaktida neogen, mezozoy yoki poleazoy davrlarda yotkizilgan katlamlar ustidan okayotganligini kuzatamiz. Uning birinchi terrassasi yon yubagri kesmasining kuyi kismi xam neogen yoki mezozoy, polezoy davrlarining katlamlaridan tashkil topgan, yukori kismi esa kum aralash shagal toglar, ularning sementlanishi natijasida xosil bulgan kongmeratlar va soz tuproklaridan iborat. Chirchik daryosining deyarli xamma terrassalari shu tarzida utkazilgan.

Urta Osiyo xududining togli kismida necha marta kutarilish va tinch turish davrlari bulganligini aniklash uchun daryo vodiylardagi terrassalar sonini aniklash zarur. Olib borilgan geologik va biomorfologik tekshirish ishlari natijasida Chirchik daryo vodiysi yon bagirlarida 20 ga yakin terrassa xosil bulganligi aniklangan. Ba'zi terrassalar daryo uzanidan balandligi 800 metrdan oshmaydi. Urta Osiyoning tog kislmining xamma xududlarida tektonik kutarilishi va tinch turish jarayonlari bir vaktida sodir bulmagan. Shuning uchun toglardagi xamma daryo vodiylarida terrassalarning soni tuzilishi turlichadir.

Urta Osiyo togli kismida tekshiri shlar olib borgan geologik va gemorfolog olimlar (G.O.Movlonov, M.M.Mamatkulov, G.F.Tetyuxin va boshkalar) turtlamchi davr mobaynida bu xududda turt marta kuchli kutarilish va tinch turish davrlarni bulganligini aniklaganlar. Birinchi davr turtlamchi davrning boshlanish kislmini uz ichiga oladi. Professor Yu.A.Skvortsov bunga nanay davri deb nom bergan. Nanay davrining boshlanishida kuchli tektonik kutarilishlar sodir bulgan, biroq tog tizmalari unchalik baland bulmagan. Bu davrning ikkinchi yarmida esa tektonik kutarilishlar tuxtagan va daryo uzanlarida anchagina kalin tog jinslari katamlari tuplangan.

Masalan: Piskon daryosining vodiysida tog jinslari katlamlarining kalinligi 300 metrdan oshgan. Nanay tog jinslari katamlari piskom daryosining chap yon bagrida hozirgi daryo uzanidan 800 metr balandlikda yaxshi saklanib kolgan. Bu davrda tog'larning kutarilganligi va itklmining uzgarganligi natijasida tog'larning eng baland kismida muzliklar xosil bulib u erlarni muz koplagan fakat ayrim joylardagina muzliklar urtasida chukkilar kutarilib turgan. Nanay davrining ikkinchi yarmida iklimning issik tomonga uzgarishi okibatida muzliklar erigan, muzliklarning erishidan xosil bulgan suv daryolarning urta va kuyi kig'smlariga yukorida kursatilgan shagal tosh va soz tuprok katlamlarini olib kelib yotkizgan.

Nanay darining tugashi bilan Urta Osiyoning togli kismida yana kuchli tektonik kutarilishlar boshlagan. Geologlar bu davrga Toshkent davri deb nom berganlar. Bu davrda kutarilish va tinch turish davrlari bir necha marta almashinib turgan, natijada bir necha marta, masalan Chirchik daryosining vodiysida 5 ta terassa xosil bulgan. Tog tizmalarining eng baland kismilarida yukorida kursatilgan sabablarga kura yana muzliklar paydo bulgan, ular koldiklar izlar (morenalar, trog shaklidagi vodiylar kadimgi karlar) yaxshi saklangan.

Urta Osiyo togli kismining turtlamchi davr tarakkiyotidagi 3 davr Mirzachul davri deb atalib, buning boshlanishi bilan kuchli tektonik kutarilishlar bulib utgan, tog tizmalarining baland joylarida esa muzliklar vujudga kelgan. Bu davrda xam tektonik kutarilishlar tinch turish davri bilan almashinib turgan, shuning uchun daryo uzanidan ancha baland bir necha terassalar xosil bulgan. Bu terassalar xam shagal, tosh, konglomerat va soz tuproklaridan tuzilgan.

Nixoyat, Urta Osiyoning togli kismi tarakkiyotining sungisi Sirdaryo davri deb atalib, bu davr hozir xam davom etmokda. Bu davrda xam bir necha marta tektonik kutarilishlar va tinch turish jarayonlari bulib utgan va natijada terassalar xosil bulgan, biroq ularining uzan satxidan balandligi uncha katta emas. Hozirgi davrda Urta Osiyoning togli kismining deyarli xamma joylarida kutarilish jarayonlari sodir bulmokda. Shuning uchun okayotgan daryolar uz uzanlari bilan shiddat bilan yuklanmokda. Yukorida kayd kilingan 4 davr mobaynida Urta Osiyoning togli kismida tektonik kutarilishlar va tinch turish davrlarida tog oldi xududlarida deyarli xamma vakt tinch turish davrlarida tog oldi xududlarida deyarli xamma vakt tinch turish yoki chikish jarayonlari yuz berib turgan. Shuning uchun toglardan daryolar orkali okib kelinib yotkizilgan tog jinslari kupgina terassalar shaklida emas balki ularning yoshlari kadimgilarning ustida tuplagan. Urta Osiyoning tog oldi kismida turtlamchi dari yotkiziklarning kalanligi juda kattadir.

Urta Osiyoning togli kismi uchun shu narsa xarakterliki bu xududda turtlamchi davrda tog tizmalari tektonik xarakatlar ta'sirida fakat yukoriga kutarilmasdan yon tomon buylab kengaymokda, boshkacha kilib aytganda ularning maydoni oshib borib past toglar xosil bula boshlagan. Bunday toglar axoli urtasida adirlar deb ataladi. Urta Osiyoning togli kismidagi xamma tog tizmalari poleozoy va mezazoy davrlari tog jinslaridan tuzilgan adirlar esa asosan turtlamchi davrning boshlanishlarida daryolar olib kelgan yotkizgan shagal toshlardan va ularning sementlanishi natijasida xosil bulgan konglomeratlardan tuzilgan fakat ularning ostida esa mezazoy va uchlamchi davrlar yotkiziklari joylashgan. Turtlamchi davrning urtalaridan boshlab hozir adirlar joylashgan erlar tog paydo bulish jarayonlari ta'sirida asta sekin tog kurinishini ola boshlagan.

Mavzu: O`rta Osiyoning rel'efi.

R E J A

1. O`rta Osiyoning togli kismi.
2. O`rta Osiyoning tekislik kismi.
3. O`rta Osiyodagi tog orasidagi botiklar.

Urta Osiyo xududi uzining geologik tarakkkiyoti mobaynida murakkab jarayonlarni boshidan kechirgan. Shuning uchun uning rel'efi juda xilma-xildir. Respublikaning sharqiy va janubiy-sharqiy kisini Urta Osiyoning eng baland toglari Tyanshan va Pomir-Oloy tizmalarining tarmoklari koplal olgan. Bu toglar garb va shimoli-garb tomon pasayib boradi, shark va janubi-sharkda esa ularning balandligi dengiz satxidan 7495 m ga etadi. Urta Osiyoning shimoli-garbiy kismi esa Turon tekisligining markaziy kismi bilan baland. Shunday kilib Urta Osiyo xududi er usti tuzilishi jixatidan ikkita katta kismga ya'ni togli va tekisliklarga bulinadi. Bu kismalar uz maydonlarining katta-kichikligi bilan bir-biridan keskin fark kiladi. Urta Osiyo xududining 70% ga yakini tekislik kolgan 30 % kisini esa toglar egallaydi. Bu kislarning chepgaralari nixoyatda egri bugri bulib toglarning ba'zi bir tizmalari tekislik kismining ichkarisiga surilib kirgan, ayrim joylarda tekislik xam toglari orasida kultik shaklida kirib kolgan. Urta Osiyoning togli kismi. Urta Osiyoning togli asosan tog tizmalari va tog oralik botiklaridan iboratdir. Tog tizmalaridir. Tog tizmalari Urta Osiyoning shimoliy sharqiy kismida Garbiy Tyanshanning tog tizmalari doylashgan. Bu tog tizmalar biri ikkinchisiga yondosh xolda shimoliy-sharkdan janubiy-garb toomnga chuzilib ketgan. Ularning xammasi shimoli-sharkda Talas Olatoviga borib kadaladi. Talas Olatovi Garbiy Tyanshanning baland toglaridan biri bulib uning eng baland chukkisi dengiz satxidan 4488 m balandlikka kutarilgan va Menas nomini olgan. Bu tizma chukur daryo vodiylari va tog oralik botiklarini bir-biridan ajratib turadi. Garbiy Tyanshanning shimoliy tizmalaridan Ugom toglari deb atalib, bu togning janubi-shark yon bagirlari Urta Osiyo Respublikasiga karaydi. Ugom togining dengiz satxidan urtacha balandligi 7500 m, eng baland chukkisi esa 4229 m ga etadi. Ugom togi janubi-garb tomonga asta-sekin pasayib boradi. Ugom togining janubi-garb kismida Korjontog tizmasi joylashgan. Uning urtacha balandligi 2000 m, eng baland chukkisi 2834 m ga etadi. Ugom togiga yondosh xolda Piskom tog tizmasi chuzilgan.

Piskom tizma togning dengiz satxidan urtacha balandligi 3000-3500 m, eng baland chukkisi 4299 m ga teng. Uning baland kismida doimiy kor va muzliklar tarkalgan. Garbiy Tyanshanning eng uzun va baland tog tizmalaridan biri Chotkoldir. Chotkol tog tizmasini Urta Osiyo xududida Oxangaron daryo vodiysi ikkiga bulingan. Ularning Shimoliysi Arashom va Kizilnura tog tizmalari Oxangaron va Chotkol daryolarining suv ayirgichi xisoblanadi. Bu tizmalarining eng baland chukkisi Dengiz satxidan 7893 m ga kutarilgan. Kizilnura tizmasining shimoliy kismida katta va kichik Chimyon chukurlari joylashgan. Ular dengiz satxidan 3277 va 2101 m balanddir. Nurama tizma togning urtacha balandligi 2500 m bulib ayrim chukkilari 3769 m gacha etadi. Bu tizmaning janubi-garbida uncha baland bulmagan Mugiltog joylashgan. Oxangaron plotosining urtacha balndligi dengiz satxidan 3000 m ga, ayrim joylari 3400 m ga xol kutarilgan.

Urta Osiyo xududida sharkdan-garbgaga chuzilgan Turkiston tizma togning tarmogi va shimoliy yon bagirlarining askor kismi joylashgan. Bu tizmaning Urta Osiyo xududidagi eng baland chukkisi shakartog bulib, uning balandligi 4033 m ga teng. Tizma garb tomon pasaya boradi. Sangzor daryosining boshlanish kismi Turkiston tizmasi 2 ga bulingan. Uning janubiy kismi Chimkor tog deb atalib, sharkdan garb tomonga karab chuzilib ketgan va balandligi 7194 m ga etadi. Shimoliy kismi Molguzor esa shimoliy garb tomon chuzilgan. Bu tizmaning suv

ayirgich kismi juda soylali bulib eng baland joyi 2622 m ga teng. Molguzar togining balandligi shimoliy-garb tomon kamayib boradi. Togning umumiy kurinishi xam uzgarib goylali chukkilar urni usti ancha tekis va sillik bulgan balandliklar egallaydi.

Molguzar tizmasining shimoli-garbiy revomi-nurota togining sangzor daryosi xosil bulgan. «Temurlang darvozasi» ajratib turadi. Nurota unga baland bulmagan ikkita tizmadan iborat. Buning shimoliysi Nurota tog tizmasi deb atalib, uning balandligi 2169 m gacha kutariladi. Nurota togining janubiy tizmasi 1 nechta balandliklardan gubduntog, Kerokchitog, Oktog va Koratoglardan iborat. Bularning balandligi 1150-2006 m urtasida bulib shimoliy Nurota togining janubiy yon bagrlaridan boshlanarlisi daryo vodiylari ularning bir-biridan ajratib turadi. Turkiston tizma toglarining janubida Zarafshon tizma togning garbiy tarmoklari Urta Osiyo xududida joylashgan. Bular Chokilkaloi va Koratepa nomlari bilan bilan ma'lum bulib, sharkdan garbga karab chuzilgan. Chokilkaloi togining eng baland chukkisi 2388 m. Koratepa togini Chokilkaloi togidan taxtakoracha devoni ajratib turadi. Devonning balandligi 1679 m. Taxtakoracha devoni garbida joylashgan Koratepa togining eng baland chukkisi bulib balandligi 2180 m. Koratepa toglaridan shimoli-garbdan Zarafshon tizma toglarining davomi bulgan Ziyovuddin- Zarabulok tog tog'lari joylashgan. Bu toglar uncha baland emas ya'ni 1112 metrdan oshmaydi.

Janubiy Urta Osiyoda Xisor tog tizmalarining janubi-garb tomonga uzgartiradi va bir necha tog uz yunalishini janubi-garb tomonga bulinadi. Xisor tog'larida Urta Osiyoning eng baland «Xazrati Sulton» nomli chukkisi joylashgan, buning balandligi dengiz satxidan 4688 m. Xisor togi xar kaysi tarmogining uz nomi bor. Kashkadaryoning boshlanish kismi Sumsor va Shertog deb ataladi. Ularning eng baland chukkisi 2692 metr garb tomon esa pasayib boradi. Gavo nomli devondan shimoli-garb tomon karab Xisor togining bir bulagi xisoblangan Xazrati Sulton togi chuzilib ketgan. Bularning umumiy kurinishi Xisor togiga uxshaydi. Shu tufayli ularning eng yiriklarigina eslatib utamiz. Bular Osmon tog, Beshnav, Eshon, Jayron, Xontaxta, Bebo Burxon, Boysuntog va boshkalar. Xisor tog'larining eng janubi-garbiy kismi Kuxitang togi deb atalib uning baland joyi 3137 metrga etadi.

Sharkda Bobotog tizmasi chuzilgan bulib, uning Zarkosa nomli chukkisi 2276 metrdir. Togoralik botiklar Urta Osiyoning togli kismida tog oralik botiklari aloxida urinni egallaydi. Botiklarning xosil xosil bulishi tog tizmalarining kutarilishi bilan boglikdir. Tog tizmalari kutarilgan sari ular oraligidan botiklar chukka boshlagan, natijada tog'lardagi kadimiy kattik tog jinslari emirilib botiklarda tuplana boshlagan. Bundan tashkari kupchilik botiklarning atrofi erining turli yoriklari bilan kesilgan bulib, ular orkali tog tizmalari tik kutarilgan, botiklar esa chukkan. Buning ustiga botiklarning uzida xam yosh toglar paydo bulib turgan va bular ta'sirida kichik-kichik antiklinallar va sinklinallar vujudga kelgan. Natijada Botiklar ichida uncha baland bulmagan tomoniya va botiklar paydo bulgan.

Xamma tog oralik botiklarning er usti deyarli tekis bulib, ular tog tizmalariga yakinlashgan sari kiyoslashib boradi. Urta Osiyo xududida eng katta tog tog oralik botiklaridan biri Toshkent Mirzachuldir. U shimoli-sharkdan garbiy Tyanshan tog'lari janubidan va janubi garbdan Turkiston, Molguzar va Nurota tog'lari bilan urab olingan, shimoli garbdan esa Kizilkum chuli bilan tutashib ketgan. Bu botik markaziy kismning urtacha balandligi 250-700 metrga teng. Toshkent Mirzachul botigi ikki kismga shimoli-sharkiy va janubi-garbiy kismga bulinadi. Shimoliy sharkiy kismi kelsa, Chirchik va Oxangaron daryolari olib kelib yotkizgan xar xil jinslardan tuzilgan bulib, uning er usti janubi-garbdan shimoli-shark tomon kutarilib boradi. Botikning bu kisini asosan Chirchik va Oxangaron nomli ikkinchi darajali silkminal chukmalar egallab yotibdi. Bularda Chirchik va Oxangaron daryolari bir necha terrosa xosil kilgan. Bularning ustida Urta Osiyo

poytaxti Toshkent, Chirchik, Olmalik, Oxangaron shaxarlari bir kancha tuman markazlari kishloklar joylashgan. Bu botikning janubi-garbiy kismining ustki tomoni tekis bulib Molguzar va turkiston toglari tomon kutarilib boradi. Sirdaryo daryosining bu kismida keng kayir va ikkita terrosa xosil qilgan daryoning uchinchi terrosasi esa Turkiston va Molguzor toglaridan kelgan kolidiklar bilan kumilib ketgan va Mirzachulning asosiy maydonini tashkil qilgan. Turkiston va Molguzor toglaridan boshlanayotgan Sangzor Zaminsuv va boshka daryolar uning shimoliy-garbiy kismida katta katta kismida Fargona botigi joylashgan. Bu botik garbdan sharkka kengayib boradi. Fargona botigining shimoli-garbdan va shimolidan Nurama va Chotkol toglari shimoli-sharkdan va sharkidan Fargona togi janubdan Oloy va Turiston toglari urab olgan garb tomondan esa juda tor «Xujanddarvozasi» orkali Toshkent Mirzachul botigiga tushgan. Shuni aytib utish zarurki Fargona botigi Urta Osiyodagi boshka botiklardan xamma tomondan tizma toglar bilan urab olinganligi bilan ajralib turadi. Boshka botiklarning deyarli xammasi bir tomondan va kushni tekisliklar bilan kushilib ketgan. Fargona botigining xamma tomonlari balandlashib boradi. Uning garbiy kismi 330 m bulsa, sharkiy kismi 1000 m va undan xam oshib ketadi. Fargona botigining umumiy tuzilishi juda ajoyibdir. Uni xamma tomondan baland korli va muzli toglar urab olgan. Fargona botigining markaziy kismiga yaqinlashgan sari unga baland bulmagan bir necha tog tizmalari asosiy toglarga paralel xolda chuzilib yotadig` Bu tizmalar bir-biridan chiroyli kurinishga ega bulgan tog oralik chukmalari bilan ajralib turadi. Ularning bir tomonida baland korli toglar bulsa ikkinchi tomonida koyali toglar tik kutariladi. Fargona botigini urab olgan xamma toglarni daryolar uyib ketgan. Bu daryolarning vodiylari deyarli xamma joyda daro va kanom shakliga ega, ular fakat yukorida kursatilgan kichik chukmalarni kesib utgan joylardagina kengayadi va keng terrasalar xosil qiladi. Xalka shaklidagi adirlar Fargona botigining xamma tomondan urab olgan. Fargona vodiysini Urta Osiyoning eng katta daryolaridan biri Sirdaryo kesib utadi. Sirdaryo bu erda juda keng terrasalar xosil qilgan. Fargona botigini urab olgan toglardan katta katta daryolar boshlanib, Sirdaryo tomon okadi. Bularning kupchiligi Sirdaryoga etmasdan kurib koladi va toglardan chikkandan keyin katta konus yoyilmasini xosil qiladi. Fargona botigining markaziy kismidagi anchagina erlarni kum tepalari egallab yotibdi. Bularning kupchiligi hozirgi vaktida usimlik va turli butalar bilan koplanib kolgan. Kum tepalarining balandligi 5-15 metrdan oshmaydi.

Mavzu: O`rta Osiyo iklimi.

R E J A

1. Urta Osiyo iklimi va unga ta'sir etuvchi geografik urin omili.
2. Kuyosh radiatsiyasi va Atmosfera sirkulyatsiyasi omili.
3. Er yuzasi xolati va relef omili.
4. Iklimga kishilar xujalik faoliyatining ta'siri.

O`rta Osiyo iklimi va uning geografik urni.

Urta Osiyo okean va dengizlardan uzokda Evrosiyo materigining ichki kismida joylashganligi tufayli kontinental iklimga egadir, shu bilan birga osmonni nixoyatda ochik seroftob uzok vakt davom etadigan jazirama issik va kuruk yoz bilan shu geografik kenglik uchun bir muncha sovuk kish bilan tasvirlanadi. Urta Osiyo iklimining barcha unsurlari yillik uzgarishi orasida katta tafavut mavjud bulib ularning eng avvalo iklim xosil qiluvchi omillarning xususiyatiga boglik

Urta Osiyo iklimini xosil kiluvchi omillar ichida eng muximlardan biri uning geografik urni va u bilan oglik kuyosh radiatsiyasidir. Kuyosh radiatsiyasi barcha tabiiy darayonlarning energetik negizi xisoblanadi, kuyosh radiatsiyasi esa uz navbatida joyning geografik kengligiga ochikligiga va kuyoshning nur sohib turadigan davriga uzviy boglikdir.

Ma'lumki Urta Osiyo chul zonasida asosan subtropik kengliklarida okeanlaridan ichkarida joylashgan. Bu esa uning iklimidagi ba'zi xususiyatlarni chunonchi kuyoshning ufkdan baland turib uzok vakt yoritib va isitib turishini kam bulutli bulishilagini shakllanishida muxim urin tutadi. Urta Osiyo ancha janubiy kengliklarda (taxminan 370 111 va 450 361 shimoliy kengliklarda) joylashganligi tufayli yozda kuyosh nuri ancha tik turib iyunda shimolda 71-720 janubda 760 balandda turadi, uzok vakt nur sohib turadi. Kishda Urta Osiyo shimolida kuyosh 210 janubda esa 290 burchak xosil kilib turadi. Jumxuriyatimiz xududining shimoldan janubga 80 251 chuzilganligi tufayli kuyoshning nur sohib turish davri va u bilan boglik bulgan xolda yalpi kuyosh radiatsiyasining mikdori xam uzgaradi. Shu sababli Toshkentda kuyosh yiliga urta xisobda 2889 soat nur sohib tursa eng janubda joylashgan Termizda bu kursatkich 3095 soatni tashkil etadi. Urta Osiyoda yil buyi, ayniksa, xavo, ochik bulib bulutli kunlar juda kam. Shu tufayli Jumxuriyatimizda kishlok xujalik ekinlarining pishib etishidigan davri xisoblangan may, oktyabr oylari Toshkentda kuyosh 1743 soat nur sohib tursa Termizda 2012 soatga teng. Vaxolanki, bu kursatkich Koxirada (tax.300 sh.k joylashgan) 1613 soatni tashkil etadi. Chunki Urta dengizga yakin bulganligi tufayli bulutli kunlar Toshkent va Termizga nisbatan kup buladi.

Urta Osiyoning tog kismida kuyoshning nur sohib turishi davri tekislikka nisbatan 600-700 soat kam buladi. Toglarning 2000 m balandlik kismida kuyosh yiliga urtacha 2300-2500 soat nur sohib turadi. Buning asosiy sababi tog yon bagri buylab kutarilgan sari bulutli kunlarning ortib borishi tog yon bagirlarining kuyoshga nisbatan xolati (ekspozitsiya) dir.

Urta Osiyoda kuyosh ufkdan baland bulganligi, bulutsiz kunlarning kupligi okibatida kuyosh uzok vakt nur sohib turganligi tufayli uning xududiga kup yoruglik energiya tushadi. Jumxuriyatimiz shimoliy kismida xar sm.2 yuzaga yiliga 136-140 kilokaloriya issiklik tushadi. Yalpi kuyosh radiatsiyasining mikdori yil buyi bir xil taksimlangan. Eng kup kuyosh radiatsiyasi yoz oylariga tugri keladi. Xatto Urta Osiyoning janubida iyunda radiatsiya balansi 20 k.kal G` sm² ga etadi. Bunga sabab yozda kuyosh ufkdan balandda turib, uzok vakt yoritib, isitib turishidir. Aksincha kishda kuyosh nuri yotik tushadi, bulutli kunlar kup bulganligidan kam yoritadi, kor koplaminig mavjudligi tufayli Albedo katta buladi. Natijada kishda, xususan yanvarda yalpi radiatsiya mikdori Urta Osiyoning markaziy va janubiy kismida musbat bulib, 1 sm yuzaga 0,1-1,0 k.kal.ni tashkil etadi. Lekin Jumxuriyatimizning eng shimoliy-garbiy kismida ba'zi yillarda kishda radiatsiya balansi manfiy bulishi mumkin.

Urta Osiyo xududida atmosfera sirkulyatsiyasining (xavo massalarining almashib turishi) xam axamiyati katta. Jumxuriyat xududiga yil buyi 3 ta kuyidagi asosiy xavo massalari ta'sir etib turadi.

1. Artika,
2. Mu'tadil (Kutbiy),
3. Tropik.

Urta Osiyo xududida atmosfera sirkulyatsiyasining uzgarib turish xususiyatlari xakida yangi tasavvurga ega bulish maksadida yilning issik (yoz) va sovuk (kish) fasliga bulib tavsif beramiz. Kishda Urta Osiyo xududi kuprok arktika va mu'tadil xavo massalari tasirida bulib ular shimoliy garbdan, shimoldanva shimoliy sharkdan kirib keladi. Ma'lumki Turkiston jumladan Urta Osiyo kishda Sibir antsiklonida vujudga kelgan. Yukori bosimli barometrik ukdan ya'ni shimoli-sharkdan

Urta Osiyo xududiga xavo massasi kirib keladi. Bu xavo massasi antitsiklon xususiyatiga ega bulganligi tufayli Urta Osiyoga kirib kelgach xavo ochik lekin kechalari kuruk sovuk kunduzi esa kuyosh ta'sirida biroz isiy boshlaydi, yogin deyarli yogmaydi. Bunday ob-xavo 3 kunga ba'zida esa 5-6 kunga davom etishi mumkin. Bunday ob-xavo kish kunlarining 28% ni tashkil etadi. Natijada Urta Osiyoga boshka rayonlardan kelgan uncha kuchli bulmagan xavo massalari xam usha Sibir anittsiklonidan vujudga kelgan xavo massasi ta'sirida uzining xususiyatini uzgartirib Turon xavo massasini tashkil kiladi.

Kishda Urta Osiyo xududiga ba'zan ilik tropik xavo massalari Eron Afgoniston tomonidan kirib keladi. Natijada Turkistonning janubiy kismida mu'tadil mintaka sovuk xavosini Eron va Afgonistondan kirib kelgan ilik tropik xavosidan ajratib turuvchi kutb fronti vujudga keladi. Fron chizigi atrofida ob-xavo barkaror bulib siklonlar kuchayib pasayib Kasbiy dengizning janubiy va Kopetdog bilan parapamiz tog'larining oraligidagi Tajang va Murgob vodiylari orkali Turkistonga kirib keladi xamda shimirliy shark tomonga karab xarakat kiladi. Okibatda Kozogiston xududida u kuchsizlanib koladi.

Siklonlar uzi bilan issik tropik xavo massasini olib kelganligi tufayli ular koplav olgan joylarda xavo ilib, bulutlar kupayib yoginlar yogadi. Bunday ob-xavo kish kunlarining 25 % ni tashkil kiladi. Kishda siklonlar sharkka va shimoliy-sharkka karab xarakat kiladi, natijada Urta Osiyoga shimoliy garbdan shimoldan va garbdan mu'tadil ba'zan arktika xavo massalari kirib keladi. Mu'tadil va arktika sovuk xavo massalari Rossiya tekisligining janubiy-sharkiy kismi orkali shimoliy-garbiy va shimol tomondan Urta Osiyo xududiga esadi. Bu xavo massalari kish kunlarining 24 % ni tashkil kiladi. Shimoliy garbiy tomondan botirib kiradigan xavo massasi O'zbekiston xududini ancha sovutib kunlik xaroratni 100- 200 pasaytiradi. Buning ustiga ba'zan kishda arktika sovuk xavo massasi xam bostirib kirib turib kolishi natijasida xarorat yanvar oylarida 350 gacha pasayishi mumkin. Bunday sovuklar 1930 yil dekabrda 1948 yil dekabrda, 1949 yil yanvarda, 1969 yil yanvarda kuzatildi. 1948-49 yilli kishda sodir bulgan ana shunday sovuk kunlar Urta Osiyoning janubi va xatto Eronda sodir bulib juda kup mevali daraxtlarning kutarib ketishiga sabab bulgan.

Yukoridla kayd kilganimizdek siklonlarning sharkka karab siljisi okibatida Urta Osiyo xududiga garbdan mu'tadil mintakaning dengiz xavo massasi xam kirib keladi. Bu xavo massasi urta va kora dengiz orkali utganligi tufayli nam bulib yomgir ba'zan esa kor yogishiga sabab buladi. Bunday ob-xavo kish kunlarining 11 % ni tashkil etadi. Yilning issik faslida Urta Osiyoda xavo sirkulyatsiyasi kish faslidan keskin farklanadi. Chunki may oyidan boshlab Turon tekisligi xavosi tezda kizib ketishligi okibatida past bosimli markaz termik depressiyasi vujudga keladi. Natijada xavo uta kizib maxalliy kontintsental Turon tropik xavosi shakllanadi. Bu darvda Urta Osiyoda xarorat kutarilib termizda 500 ga etadi. Bunday ob-xavoda yoz davrining 15 % ni tashki etadi.

Yozda Turon tekisligining shimolida mu'tadil front chizigi joylashib bir tarmogi Kozogistonda ikkinchi tarmogi kora dengizning shimoli va Volga daryosining urta okimida joylashib xavo bosimi yukori buladi. Natijada termik dipressiya usha yukori xavo massasini xuddi surgich kabi tortib olishi okibatidan shimoldan, shimoliy garbdan va garbdan salkin xavo massasi Turon tekisligi tomon esadi. Ma'lumotlarga kura yozda shimoliy va shimoliy-garbiy xamda garbiy salkin xavo massalari Turon tekisligida kishga nisbatan 0,5-2,0 marta takrorlanadi. Ammo Turon tekisligi kizib ketganligi tufayli uning ob-xavosini u kadar uzgartira olmaydi, fakat xaroratini 3-100 ga pasaytiradi, binobarin, xamon xavo ochik, kuruk, nisbiy namlik kam bulib kondensatsiyalanish jarayoni kiyinlashadi. Shu tufayli Turon teksiligida shimoliy, shimoliy-garbiy va garbiy xavo

massalari yozda kup esadi. Lekin yogingarchilik bulmaydi. Bu xavo massalari Urta Osiyo tog'larida sovib, bulutlar xosil kilib, yomgir, ba'zan esa kor tarikasida yoginlarni vujudga keltiradi.

Urta Osiyo iklimining tarkib topishida uning er usti tuzilishi Relefi xam ta'sir etadi. Urta Osiyo xududining sharqi va janubi tog'lar bilan uralgan bulib, garbi va shimoli kismi ochik. Shu sababli uning xududiga shimoldan, shimoliy garbdan va garbdan esuvchi sovuk xavo massalari be'malol kirib keladi. Aksincha, Jumxuriyatimiz janubiy kismida Parapamiz kabi tog'larning mavjudligi ilik tropik massalarning kirib kelishiga tusik buladi. Relefning Jumxuriyat iklimiga ta'siri yana yoginlar taksimotida bilish mumkin. Ma'lumki nam olib keluvchi garbiy, shimoliy-garbiy, xavo massalari yozda kishga nisbatan kuprok esadi. Lekin uning tekislik kismi yozda nixoyatda kiziganligi sababli yogin vujudga kelmaydi, aksincha togli kismida esa xaroratning pastligi tufayli kondensatsiyalanish jaryoni yuz berib yomgir yoki kor yogishi mumkin, buning ustiga bir xil balandlikka ega bulgan tog'larning g'arbiy va janubiy-garbiy yon bagirlariga yogin kup tushsa nam xavo massalariga teskari yon bagirlariga juda kam yogin tushadi. Relefning iklimga kursatayotgan ta'sirini Surxon-Sherobod vodiysi misolida yakkol kurish mumkin. Bu vodiya Sharkdan, shimodan garbdan tog'lar bilan uralganligi tufayli sovuk xavo okimini tusadi, oqibatida qish Urta Osiyoning boshqa qismlariga nisbatan iqlik bulib yanvar oyining urtacha xarorati Termizda 2,80, Sherobodda esa 3,60. Relefning fakat Jumxuriyatimiz xarorat va yoginlarning taksimotiga emas balki shamollar, Bekobod shamolining vujudga kelishiga xam uz ta'sirini kursatadi.

Urta Osiyoning iklimiga yana uning er usti xolati, ya'ni qor qoplami, tuproqlari usimliklari xam ta'sir etadi. Chunki qor qoplaminin quyosh radiatsiyasi qaytarish qobiliyati juda katta. Bu esa er yuzasidagi xavoning ancha sovib ketishiga olib keladi. Natijada xavo qushimcha ravishda sovib, qishning qattiq kelishiga sabab buladi. Lekin Urta Osiyoda qor qoplami Turgun bulmsadan uning shimoliy kismida 30 kun janubda esa 1-3 kungina erimay turishi mumkin. Toglik qismida esa qor qoplami turgun bulib eng baland qismlarida yozda xam saqlanib qoladi. Bu uz navbatida xavoning salkin bulishiga kisman bulsada sabab buladi.

Urta Osiyo tekislik qismi kuproq qumlar bilan qoplangan bulib sur kungir va buz tuprok mavjud, usimliklar siyrak usadi. Bu esa quyosh radiatsiyasining kup qismi yutib, oz kismini kaytaradi. Binobarin xavoning isib xaroratning yukori bulishga sababchi buladi.

Urta Osiyo iklimiga tashkil topishiga antropogen omil xam ta'sir etmokda. Chunki axolining usishi va urbanizatsiyasi, shaxar va sanoa korxonalari xamda avtomobillarning kupayishi, xar xil kurilishlar tufayli xavoga chang, zarali gazlar, kurum, tutin va kattik zarrachalar chikarilishi okibatida ifloslanib albedoga nasib etmokda. Natijada jumxuriyatimiz sanoatlashgan shaxarlari ustida tumanli kunlar kupayib yogin mikdori ortmokda. Samarkand shaxrida bir marta 14 tuman bulib 328 mm yogin tushsa uning atrofidagi kishloklarda 8 kun tuman bulib 317 mm yogin yogadi. Uning ustiga axolisi zich sanoatlashgan shaxarlarda atrofiga nisbatan xavosi iflos va urtacha yillik urta xarorati 0,5-1,50 yukori buladi. Xavoning ifloslanishi tufayli Urta Osiyoda 28 ta shaxar va axoli yashaydigan joylarda xar xil zararli aralashmalar soni sanitar mikdordan ancha yukori. Ular orasida Andijon, Olmaliq, Angren, Bekobod Fargona, Chirchik, Navoiy, Toshkent, Samarkand kabi shaxarlar bor.

Urta Osiyoda xozir 4000 km² ortik maydon sugorilib voxaga aylantirildi. Natijada shu joylarda mikro iqlim uzgarib atrofda sugorilmagan erlarga nisbatan yozda xavo xarorati 1,5-3,50 gacha pasayib nisbiy namlik 10-15% ga oshib voxa axli vujudga keldi. Bunday joylarga Karshi va Mirzachul Fargona Chirchik Oxangaron Zarafshon Surxon Sherobod Kuyi Amudaryo voxalari kiradi. Orol dengizi suv satxining pasayishi tufayli uning atrofida xududlarda yanvarning urtacha

xavosi pasayib, iyulniki ortib bormokda. Sovuq tushish vaqti baxorda 12 kunga surilsa aksincha kuzgi sovuk tushish vaqti 10 kun avval boshlanmokda.

Mavzu: O`rta Osiyoning ichki suvlari.

R E J A

1. O`rta Osiyo daryolari va ularning tuyinish manbalari.
2. Suvning xarorati va muzlash xolati va loyqa oqiziqlar.
3. O`rta Osiyo yirik daryolar xaqida ma'lumotlar.
4. Daryolarning xujalik ahamiyati va suvini toza saklash.

O`rta Osiyo ichki suvlariga daryolar, kullar, er osti suvlari, muzliklardagi suv, suv omborlari, kanal va ariqlardagi suvlar kiradi. Shulardan daryolar xaqida suz yuritamiz. Daryolar xujalik faoliyatida ahamiyati katta. O`rta Osiyo materiknin ichki qismida jylashganligi tufayli uning daryolari okean va dengizlariga kushilmaydi, berk xavzasiga karaydi. x O`rta Osiyo ududida daryo tarmoqlarning zichligi bir xil emas. O`rta Osiyo er maydonining 80 % ni ishg`ol qilgan tog`li qismida xar kv.km. maydonga urtacha 140-150 m. uzunlikdagi daryo tarmoklari tug`ri keladi. O`rta Osiyo daryo tarmoklarining zichligi bir xil emasligi eng avvalo uning relefiga, iklmiiy xususiyatlarga bog`liq. Shuning uchun relefi baland, sernam yog`inga nisbatan bug`lanishi kam bulgan tog`li qismda yoqqan yog`inning kup qismi oqimga aylanib, soy va daryolarni xosil qiladi. Tog`larning g`arbiy qismi yiliga 1000-1500 mm. Gacha yog`in tushadi. Bu esa tog`larning g`arbiy yon bag`rida boshlanuvchi Norin, Zarafshon, Chirchiq, Qoradaryo kabi daryolarning sersuv bulishiga sababchi bulgan. Tekislik qismida esa, aksincha, yoz issiq, quruq-, seroftob bulib, yillik yogin miqdori 80-200 mm atrofida, lekin mumkin bulgan bug`lanish esa 1500-2000 mm ga etadi.

O`rta Osiyo daryolari asosan uning togli qismidan suv oladi. O`rta Osiyoda suv tuplaydigan uning tog`li qismidja oqimning vujudga kelish miqdori va rejimi, tarqalishi xamma qismida bir xil emas. Bu tog`larning orografik tuzilishiga, balandligiga, yog`inlar mikdoriga boqliq.

O`rta Osiyo daryolarini suvlarini nimadan va qanday manbalardan tuplashganligini bilish xam nazariy, xam amaliy ahamiyatga ega. Daryolarning tuyinish manbai, uning oqimini xosil bulishiga binobarin rejimga ta'sir kursatadi. O`rta Osiyo daryolari ichida faqat bitta manbadan suv oladiganlar yuq. O`rta Osiyo xududidan oquvchi daryolarning aksariyati Qozog`iston Tojikiston va Qirg`iziston xududida joylashgan doimiy qor va umzliklarning erishidan suv tupalaydilar. V.L.Shultsning ma'lumoti kura O`rta Osiyo daryolarning tuyinishidan qorlarga nisbatan muzlik suvlarning xissasi ancha kam. Uning ma'lumotiga kura muz suvlari umumiy oqimining 10-15% ni tashkil etadi, xolos. O`rta Osiyo daryolari suv bilan tuyintirib turishda qor va er osti suvlarning xissasi katta.

O`rta Osiyo daryolarining tuyinishida muz, qor suvlaridan tashqari yilning issiq faslida yomg`ir suvlarning xam xissasi katta. Yomg`ir suvlarniing xissasi jumxuriyat daryolarning yillik okimini taxminan 5-15% ni tashkil qiladi. Urta Osiyo daryolarning yana bir suv oladigan manbai bu er osti suvlari xisoblanadi. Bu manba daryolarning qish faslida tuyintrib turuvchi asosiy manbadir. Shunday kilib Urta Osiyo tog`larida vujudga keladigan daryolarning yillik suv oqimi Shults V.L. va R.Mashrapov ma'lumotiga kura 10% muz suvlari xissasiga, 5% yomg`ir suvlariga, 40% er usti suvlariga, 45% esa doimiy va mavsumiy qorlarning erishidan vujudga kelgan suvlar xisobiga tug`ri keladi. Daryolarning qaerdan va qanday balandliklardan boshlanishiga bog`liq

xolda uning xissasi uzgarib turadi. Shuning uchun V.L.Shults Turkistondaryolarni tuyinish xususiyatiga kura 4 tipga bulinadi.

- 1.Muzlik - qor suvlaridan tuyinadigan daryo.
- 2.Qor- muzlik suvlaridan tuyinadigan daryo.
- 3.Qor suvlaridan tuyinadigan daryolar.
- 4.Qor-yomg'ir suvlaridan tuyinadigan daryo.

Tog'larning eng baland (4500 m dan yuqori) qismidan boshlanuvchi daryolar asosan muzlik va qorlarning erishidan suv oladi. Bundayo daryolarga Amudrayo, Zarafshon, Isfaramsoy, Sux, Isfara kiradi. Ikkinchi xildagi daryolarga Urta Osiyo tog'larning dengiz satxidan 3400-4500 m. baland kismlaridan boshlanadigan Sirdaryo, Norin, Qoradaryo, Chirchiq, Surxondaryo, Tanxoz kabi daryolar kiradi. Bu daryolarning suvi may-iyun oyida qorlar kuplab eriganda kupayib ketadi, yillik oqimining 30-40% ni tashkil etadi. Uchinchi xil daryolarga 3400 m. dan, ya'ni doimiy qor chizig'idan pastdan boshlanuvchi daryolar kiradi. Bunday xil tuyinishlarga ega bulgan daryolarning suvi mavsumiy qorlar kuplab eriy boshlagan mart-may oylariga tugri keladi.

Nixoyat, 4 xil daryolar 2000 m. dan pastda joylashgan erlardan boshlanadi. Ular asosan yomgir suvlaridan tuyinadi. Suv mart-aperl oyida kupayadi. Yillik oqimining 80% i shu oylarda utadi. Yozning ikkinchi yarmida suv ozayib, ba'zan qurib qoladi. Bunga Zominsuv, Sheraboddaryo, Tursindaryo, Oxangaron, Kalas, kabi daryolar kiradi.

O'rta Osiyo daryo suvlarining xarorati va muzlash xodisasi uning organik dunyosi xayotida xamda xalk xujalikda muxim axamiyatga ega. Daryo suvining xarorati eng avvalo suv massasi bilan atmosfera xolatiga, sungra daryoga kelib quyilayotgan er osti suvining miqdori va xaroratiga, daryolarni qanday manbalardan tuyinishag bog'liq, O'rta Osiyo daryolari xar xil manbalardan suv olishligi tufayli xarorati xar joyda xar xil. Tekislikka chikish joyda daryolarning kup yillik xarorat 14-15% ga kutariladi. O'rta Osiyo daryolarining suvi iyul avgust oylarida eng issiq, yanvar fevral oylarida eng sovuq buladi. Mavsumiy qor va yomg'ir suvlaridan tuyinadigan daryo suvlari yozda issiq bulib, qishda soviydi. Qishda shimoli-sharkiy sovuq xavo massasi ta'sirida xavo xarorati 00 dan pastga tushadi. Natijada daryo suvlari sovib, xarorat 00 dan pastga tushish natijasida, muzlash xodisasi xosil buladi.

Daryolarning muzlash xodisasini urgatish xalq xujaligi uchun muximdir. Chunki daryolarning muzlashi GES larning ishlashishga xalaqit beradi. O'rta Osiyo daryolari tog'li qismida qiyalikda, sharsharlar xosil kilib oqadi.Shuning uchun muzlash xodisasi kam uchraydi. Tnkislik qismida qish uncha sovuq bulmaganligidan daryolarning muz bilan qoplanishi uzoqqa chuzilmaydi. Lekin Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryolarining quyi oqimi (Sirdaryo 2-3 oy, Amudaryo 1-2 oy, Zarafshon 1-1,5 oy) muz bilan koplanadi.

Suv bilan oqib, ma'lum joylarda chukib uzan va qayirlardan yotqiziqnlarni xosil qiladigan mayda va qattiq jinslarga loyqa oqiziqqlar deyiladi. V.L.Shultsning ma'lumotiga kura, jumxuriyat daryolarining xar bir kubo metr suvida 0,01 dan 2,1 kg. Gacha loyqa (Amudaryo 37402g m, Sirdaryoda 2170 Zarafshonda 1390, Qashqadaryo 1970, Sheraboddaryo 3140) loyqa uchraydi. O'rta Osiyoda eng ko'p loyqa oqizadigan daryo Atrek xisoblanadi. Uning o'rtacha ko'p yillik loyqaligi xar kub metrda 22 kg etadi chunki Atrek daryosi xar bir km. kv da suv yig'adigan maydoni yuyuzasida yiliga o'rtacha 184 tonna oqiziq yuvadi. Daryo suvlarining eroziyasi (jinslarni yuvib, nurab oqishi) kuchli bulishi, uning xavzasi tabiiy sharoitlarga, ya'ni geologik tuzilishga, sersuvligiga, relefiga, yog'inlar miqdoriga, usimliklar bilan qanchalik qoplanganligiga bog'liq. O'rta Osiyo tog'li kismdagi daryo suvlari ta'sirida asta-sekin yuviladi, tekislik qismiga usha jinslar olib kelib yotkiziladi.

V.L.Shults va R.Mashrapovning ma'lumotiga kura xar kvadrat km. Maydondan G`uzor daryo 180 t, Chirikdaryosi 170 t, Zarfshondaryosi 889 t, Qoradaryo 516 t, Surxondaryo 350 t, Sherabodaryo 240 t, Norin 309 t, Sux 664t, xar xil jinslarni yuvib, suvda oqizib ketadi.

Daryo oqiziqalar bir tomondan zarar bulib, suv omborlar, tug`onlar, kanal, ariqlar tagiga chukib, sayozlashtirib, ularni tozalash uchun kup mablag` talab qilsa, ikkinchi tomondan, loyqalar suv bilan ekin dalalariga kelib, chukib tuproq xosildorligini oshirish mumkin.

Amudaryo- O`rta Osiyo eng sersuv va suv yigadigan maydoni jixatidan eng katta daryosidir. Daryoni qadimgi Yunon va rimliklar Oq suv, Arablar Jayxun, maxalliy xalqlar Omul deb ataganlar.

Amudaryo Xindiqush tog`larining shimoliy yon bag`rida 4950 m balandlikda joylashgan Vrevskiy muzligidan Vaxjir nomi bilan boshlanadi. Sungra Voxandaryo deb yuritiladi. Voxandaryo Zarkuldan kelayotgan Pomir daryosi bilan qushilib Panj nomini oladi. Panj daryosi ungdan Gunt, Bartang, Yazg`ulom, Vanj, Qizilsuv irmoklari kelib qushiladi. Nixoyat Panj Vaxsh bilan qushilgach Amudaryo deb yuritiladi. Unga ungdan Kofirnixon, Surxondaryo chapdan Qunduz irmoqlari kelib qushiladi. Amudaryo tekislikka sekin oqib, Orol dengizigacha unga biror xam irmoq qushilmaydi.

Amudaryoning uzunligi 2540 km. Shundan 1500 km tekislikdagi qismi Urta Osiyo xududidan oqib utadi. Amudaryoning suv yig`adigan maydoni 465 ming km<sup>2</sup> kv bulib, shundan 227,3 ming km<sup>2</sup> tog`li qismiga tug`ri keladi. Amudaryoning qadimgi Kuxna daryo (daryolik) deltasi egallab, undan Urta Osiyoning Xorazm va Turkmanistonning Toshxovuz viloyatlari jooylashgan. Amudaryo 1961 yilgacha Orol dengiziga doimo kuyilib turganida dengizga etmasdan tarmoqlanib, umumiy maydoni 11 ming km² bulgan delta xosi qilgan edi. Lekin xozir Orol dengiz suv satxining 15,54 m. pasayib ketishi munosabati bilan bu delta butunlay qurib qoladi. Amudaryo suvi odatda 2 marta kupayadi. 1.mart-may oyida: 2. iyun-avgust oyida. 1961 yil Amudaryo Orolga 29,2 km³ suv quygan bulsa 1991 yil 12,5 km³ suv quygan. Amudaryo Urta Osiyodagi eng loyqa daryodir. Amudaryo oqiziqalari tarkibida oxak, kaliy, fosfor kabi mineral moddalar mavjud.

Sirdaryo- O`rta Osiyonning eng uzun (2982), suvining kupligi jixatidan Amudaryodan sung turadi. Sirdaryo Markaziy Tyanshanda joylashgan Oqtiroq tog`idagi Petrov muzligidan boshlanuvchi Qorasoy va Tarag`ay daryolarning qushilishidan vujudga kelgan. Norin va Qoradaryo birlashishadan xosil bulgan. Sirdaryoni yunonlar Yaxartes (Yaksartz), arablar Soyxun deb ataganlar. Sirdaryo Farg`ona vodiysidan oqib chiqqach, ung tomondan unga oxangaron, Chirchiq, Kalas, va Aris kabi irmoqlar kelib quyiladi. Amudaryoga nisbatan tiniqroq bulib xar m³ suvida urtacha 2,17 kg loyqa mavjud. Sirdaryoning tulin davri iyun oyida boshlanadi, chunki u qor va muzliklardan tuyinadi. Sirdaryo tekislikda sekin oqishi tufayli qishda muzlaydi.

Chirchiq daryosi Sirdaryoning eng katta va ung irmog`i xisoblanib, G`arbiy Tyanshan tog` tizmalaridagi doimiy qor va muzliklardan Chotqol, Kuksuv, Pskom nomi bilan boshlanadi. Chirchiq daryosining uzunligi 174 km. Suv yig`adigan xavzasining maydoni 13240 km² ni tashkil etadi. Qor va muzlarning erishidan tuyinadi. Suvi mart iyun oyida kupayadi. Chirchiq daryosining urtacha loyqaligi tog`li qismida xar bir kubametr quyi qismida 520 g ga etadi.

Oxangaron Sirdaryoning Chirchiq daryosidan sung ikkinchi yirik ung irmogi, uzunligi 236 km, suv yigadigan xavzasi kattaligi 7710 kv.km. Oxangaron daryosi Kurama tizmasining yon bag`rida oqib tushuvchi buloq va jilg`alarning qushilishidan vujudga kelgan Oqtoshsoy nomi bilan boshlanadi. Sungra Chovlisoy, Yakkaarchasoy, Ertoshsoy, Lukentsoy, Qorabovsoy, Nishobsoy kabi irmoqlarni qushib oladi.

Oxangaron daryosining suvi kuplab sugarishiga sarflanish tufayli yozda Sirdaryoga etmasdan qurib qoladi. Oxangaron daryosi uncha loyqa emsa. Turs qishlog'i yonida daryo suvining urtacha loykaligi xar kubometrda 0,107 kg ga teng.

OROL DENGIZI.

Orol dengizi -Turkistondagi eng katta kul bulib, suv satxi 53,4 metr bulganda urtacha chukurligi 16,1 metr, eng chukur eri 492 km eng keng joyi 292 km urtacha shurligi 10-11 % , suv xajsi 162 km³kub edi. Orol kulning xamma kirgoklari bir xil emas. Uning shimoliy sharqiy sharqiy va janubiy kirgoklar notekis va past, aksincha garbiy kirgogi baland va tik. Chunki orolning garbiy kirgogiga Ustyurt balandligi sharqiy jarligi (chinklari) tik tushgan. Ba'zi erlarda Ustyurtning chinklari orol dengizida 190-195 m balandlikda turadi. Orol dengizining shimoli-sharqiy va sharqiy, janubiy kirgoklari past egri bugri bulib kultiklari kichik orollar juda kup. Orolida 313 dan ortik katta va kichik orollar mavjud. Ularning eng kattalari kuk orol, Vozrojdeniya, Borsa kelmas orollaridir. BU orolning maydoni orol suv satxining pasayishi munosabati bilan kattalashib bormokda. 1961 yili kuk orolning maydoni 273 km²kv, Vozrojdeniya orolniki 216 km²kv, Borsa kelmas orolnini 135 km²kv edi.

1961 yilga (suv satxi 53,4 m bulgan) orol dengiziga Amudaryo 38,6 km³kub, Sirdaryo 13,2 km³kub, binobarin xar ikki daryo birgalikda 51,8 km³kub suv olib kelib quyar edi. Orol dengiziga tashlayotgan yoqinlar esa yiliga 5,8 km³kub suv vujudga kelar edi. Shunday qilib, Orolga yiliga 57,8 km³kub suv kelib, 58,6 km³suv bug'oanar edi. Sunggi yillarda orol xavzasida sug'oriladigan erlar maydoning mutassil ortib borishi, yangi shaxarlar, sanoat ob'ektlarining vujudga kelishi, axolining usishi natijasida Amudaryo va Sirdaryo yil sayin Orolga kam suv quya boshladi. Agar 1960 yili Amudaryo va Sirdaryo Orolga 58,3 km³kub kup suv quygan bulsa, 1975 yilga kelib 10,6 km³kub (shuni 10 km³kub Amudaryo zapasiga, 0,6 km³kub Sirdaryo zapasiga tug'ri kelgan), 1985 yili 2,4 km³kub (1980 yildan 1988 yilgacha Sirdaryo umuman suv quymagan), 1986 yili 0,4 km³kub suv quyilgan

Oqibatda 1962 yildan boshlab Orol va suv satxi yiliga 40-70 sm atrofida pasayib boshladi va 1992 yilga kelib uning suv yuzasi 15,3 m pasaydi, suv xajmi qisqarib 302,0 km³kub tushib, aksincha shurligi ortib 34-35% kutarildi. Shunday kilib 1961 yildan 1992 yilgacha Orol dengizining 759 km³kub suvi bug'lanib ketdi, natijada dengiz qirg'oqlari ba'zi qismida 50-100 km gacha sekin cheklanib suvdan bushagan erlar shurxoqqa aylanib qoldi.

Sunggi yillarda orol suvi satxini ma'lum yuzaga saqlab qolishga qaratilgan chora-tadbirlarning kurulishi tufayli Amudaryo va Sirdaryo yana orolga kuproq suv quya boshladi. 1988 yili Amudaryo va Sirdaryo Orolga 23,0 km³kub (Amudaryo 16,0 km³kub, Sirdaryo esa 7,0 km³kub) suv quydi. Lekin Orol yuzasidan xar xil (1991 y) 32-33 km³kub atrofida suv bug'lanib ketmoqda, demak, Orol dengizi suv satxining xozirgi yuzada saqlanib qolishi uchun esa 32-33 km³kub atrofida suv quyilishi kerak. Ammo Amudaryo va Sirdaryo Orolga yiliga kup miqdorda suv quyayotgani yuq. Bu esa Orol suv satxining xamon pasaya berishidan dalolat beradi, chunki oroldan suvning kirishiga nisbatan sarfi ketmoqda.

Amudaryo va Sirdaryo xavzasidan xil xil xujaligining turli soxalarida, ayniqsa qishloq xujaligida suvni tejab, ma'lum qismini zudlik bilan orolga oqizilmasa yaqin kelajakda uning suv satxi 20 metrga pasayib, maydoni 23,3 ming km²kv.ga tushib qoladi. Kulda atigi 262 km³kub suv qoladi. Shurligi esa 72% ga kutariladi, natijada xozirgi orol urnida sayoz va uta shur kul vujudga keladi.

Orol suv satxini ma'lum yuzada saqlab turishining yagona yuli bu uning xavzasidagi maxalliy suv resusrlaridan tejab tergab foydalanishdir. Agar suv resusrlaridan tejab foydalanilsa, bundane buyon ekin maydonlari kengaytirilmasa, rivoya qilingan xolda suvning ariqlar toshni betonlab

poletelinli plenklar bilan qoplab shimilib ketishi kamaytrilsa yangi suv omborlari kurishi tartibga solinsa suvni kuplab sarflovchi Qoraqum, Qarshi, Amu Buxoro kabi kanallar suvi tejalsa zovur suvlarining bir qismi Orol tomon burib yuborilsa, yiliga 30-35 km³kub atrofida suvni tejash mumkin. Bu esa Orol suv satxini 40,0 m. yuzaga saqlashga imkon beradi.

Mavzu: O`rta Osiyo tarqalgan tuproq turlari.

R E J A.

1. O`rta Osiyo xududida xar-xil tuproq turlarining vujudga kelish
2. Sabablari.
3. Xududda sur kungir tuprokning uchrashi.
4. Tuprokning eroziyaga uchrash sababi.

O`rta Osiyo tabiat unsurlari xususiyatlarining uning xamma kismida bir xil bulmasligi relefining murakkabligi, tog jinslarining kelib chikishi va litologik tuzilishining xamda gidrologik sharoitining xilma-xilligi, arid tipli kontinental iklim va usimliklarning mavjudligi xar xil tuproq turlarining vujudga kelishiga sababchi bulgan.

O`rta Osiyo tekislik kismi bilan toglik kismi orasida xam tabiiy unsurlarning farki juda katta. Shu sababli tekislik kismida tuprokning zonallik xususiyati mavjud bulib, chulga xos tuproq turlari shakllansa, aksincha tog kismida balandlik mintakalanish vujudga keladi.

O`rta Osiyo tekislik kismi bilan togli kismi orasida xa tabiiy unsurlarning farki juda katta. Shu sababli tekislik kismida tuprokning zonallik xususiyati mavjud bulib, chulga xos tuproq turlari shakllansa, aksincha tog kismida balandlik mintakalanish vujudga keladi.

O`rta Osiyo tekislik kismida xam koldik toglar, balandliklar, vodiylar, botiklar mavjud bulib, ularda tuproq xosil bulish jarayoni bir biridan fark kiladi. Buning utiga yilning kup kismi issik, kuruk va seroftob bulganligidan tuproq xosil bulish jarayoni sust buladi. Yoz kurgokchil, xarorat yukori bulganligidan mumkin bulgan buglanish yoginga nisbatan 15-20 martagacha ortik bulib, tuproq tarkibida xar xil tuzlar tuplanib, tuproq kup joylarda shurlangan.

O`rta Osiyo xududining er osti suvlari nisbatan chukur joylashgan tekisliklarida sur kungir, tog oldi tekisliklari va adirlar buz, toglarda jigar rang, kungir tog urmon avtomorf tuproq turlari joylashgan. Aksincha, er osti suvlari yuza bulgan joylarda gidromorfli tuprokli-utlok, botkok, utlok – botkok, kabi tuproklar mavjud . Gidromorfli tuproq turlari yana joyning geomorfologik sharoitiga boglik xolda tog oldi tekisliklarida xam uchraydi.

O`rta Osiyo arid iklim sharoitida vujudga kelgan sur – kungir tusli, takir kumli kabi tuproklarida chirindi mikdori nixoyatda kam bulib, tuprokning uski katlamida 1,0% atrofida mavjud. Bunga sabab iklimiy sharoitlarni nokulayligi tufayli usimliklarning nixoyatda siyrak usishidir.

O`rta Osiyo xududida yana sugoriladigan joylarda madaniy sugoriladigan tuproklar turi vujudga kelgan. Chunki kishilar ming yillab tuprokni sugorib, xar xil ugitlar solib, ishlov berib tabiiy xususiyatlarini uzgartirib yuborgan. Bunday tuproq turlariga voxa-utlok, voxa-botkok, voxa buz kabi tuproklar kiradi.

O`rta Osiyo tekislik chul kismida tuproklarning uziga xos tomonlari shunda-ki, chirindi mikdori kam bulishidan tashkari yukori karbonatli tashkari yukori karbonatli, shurlangan va ba'zi erlarda shurxoklar mavjud. O`rta Osiyo chul kismi tuprogining 40% sur kungir tusli tuprokkka 35%

kumlarga, 5,4 % takirli tuprokka, 3,18% kumli chul tuprokka, 3,8% shurxokka, 0,5% takirlarga tugri keladi.

Demak, O`rta Osiyo chul kismida eng kup tarkalgan tuprok bu sur kungir tuprok turidir. Bu tuprok turi O`rta Osiyo er fondining 25 – 30% ishgol kili, asosan bir poleogen neogen darining kum tosh gel oxak tosh va kadimiy irrilitiya ellyuvial yotkiziklardan tashkil topgan sur kungir tuproklar (tarkibida) Ustyurt platosi Qizilqumdagi qoldiq tog` etaklari va balandliklari Qarshi Malik chullardagi qoldiq etaklarida joylashgan. Sur qung`ir tuproq tarkibida chirindi miqdori kam bulib ustki qatlamidan gumusning miqdori 03-07% gacha buladi. Sur qo`ng`ir tuproq tarkibida chirindi miqdori shurtang bulib, uning tarkibida kaltsiya karbonat, lekin u chuqurlashgan sari kamayib aksincha gips miqdori ortib boradi. Sur qo`ng`ir tuproqning 40-60 sm chuqur qismidan boshlab butun tuproqning 60% ba'zi joylarda esa 80% gipsdan tashkil topadi. Gipsli qatlamining qalinligi odatda 25-80 sm Ustyurt platosida esa xatto 2-0 ml etadi.

Sur qo`ng`ir tuproq tarqalgan ba'zi jlylarda Ustyurt platosida Qizilqumning qoldiq etaklari tuprok ustida tez eriydigan tuzlar uchraydi. Binobarin bunday sharoitda sho`r ko`ng`ir tuproq sho`rxok va sho`rtob tuproqqa aylandi. O`rta Osiyo xududining kupgina kismida kum va kumli cho`l tuproqlari joylshgan. Bugday joylar qatoriga Amudaryo, Kashkalaryo va Zarafshon daryolarning qadimiy deltalari Surxondaryoning quyi qismi (Xavdog), (Bobotog` etaklari) qisman markaziy Farg`ona kiradi. O`rta Osiyo chul kismidagi kadimgi alyuvial tekisliklarida Ustyurt platosining janubiy qismida Amudaryo va Zarafshon daryolarining quyi qismidagi qadimiy deltalarda qarshi chulining janubiy g`arbiy qismlarida janubiy qimida taqirli va taqirli tuproqlar uchraydi. Taqir va taqir tuproqlar egallaydigan maydon jumxuriyat er fondining 40,0 % ni ishg`ol etadi. Taqirli tuproq turlari chul zonasidagi qadimiy quruq deltalarida daryo kayirlarida va mraza qumlar orasida tog` oldi tekisliklarida uchraydi taqirli tuproq turlari tarkibida chirindi kam 0,5-0,8 chirindi saqllovchi yupqa 10-12 sm va karbonatlidir.

Taqirlar asosan alyuvial va provyual yotqiziqlardan tashkil topgan, tarkibida geliy jinslar kup bulgan joylarda uchraydi, Taqirlar yuzasida qattiq bulib ketgan chunki taqirlar yuzasidan baxorda yogin suvlaridan tulib yozda ular buglanib ketib qurib qotib yorilib-yorilib ketadi va xatto ustida ot borsada iz tushmaydi chirindi miqdori nixoyatda kam 0,4-10%. O`rta Osiyo xududining ba'zi joylarida x`ususan quyi Amudaryoning qayir alyuvial yotqiziqlari ustida utloq taqir taqir utloq tuproqlari kuproq grunt suvi er betiga yaqin 2-5 m bo`lgan joylarda uchrab,u yoki bu darajada sho`rlashgan va chirindi miqdori kam bo`lib 0,7-0,9 % ni tashkil etadi.

O`rta Osiyo Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo kabi daryolarning quyi Qayirlarning o`tloq tuproqlar xam uchrab tarkibida chirindi miqdori 2% gacha boradi. Bu tuproq maydoni O`rta Osiyo er maydonining 3,97% ishg`ol qiladi, lekin bu tuproq turi ko`p joylarda sug`oriladigan o`tloq tuproqqa aylantirilgan.

O`rta Osiyo xududining cho`l qismidagi botiqlarda, qadimiy ko`llar urnida, er osti suvi yuza yuza (1 m) bulgan joylarida esa botkok o`tloq tuproq uchraydi. Bu turi O`rta Osiyo er fondining 0,15% ini tashkil qiladi.

O`rta Osiyo daryo vodiylarida, deltalarida, kichik berk bitiglarida, tog` oldi qil tekisliklarida, qoldiq platolari va tog`lar orasidagi botiqlardan, qisman esa bo`z tuproq mintaqasining quyi qismlarida sho`rxoklar uchraydi. Shurhoklar O`rta Osiyo er fondining ancha qismini ishg`ol qiladi. Shurhoklar grunt suvlari er yuzasiga yaqin (0-3 m) xamda yog`inga nisbatan mumkin bulgan bug`lanish bir necha xissa ko`p joylarda vujudga kelgan.

Chunki grunt suvi er betiga yaqin bo`lgan joylarda bug`lanish tufayli suv bug`ga aylanib ketib, tuproq yuzasida tuzlar to`planaveradi, natijada shurhoklar vujudga keladi. Shurhok

tuproqlar tarkibida suvda tez eriydigan xlorli, sulfatli va natiriyli tuzlar ko'p bulib, uning kimyoviy xususiyatini yomonlashtiradi.

Tuproqlar tarkibida tuzlar miqdori uch foizidan oshsa, shurhoklar vujudga keladi, oqibatda tuproq yuzasi oppoq va yupqa tuz qatlami bilan qoplanadi. Shurhoklarda chirindi deyarli bulmaydi. Faqat o'tloq va botqoq sho'rhoklardagina gumusli qatlam vujudga kelib, ajiriq va qiyoc o'sadi, qolgan shurhoklarda onda-sonda shuralar o'sishi mumkin. Sho'rxoklar shuningdek, voxalar atrofida xam uchrab, ilg'or agrotexnik va meliorativ usullarni qo'llab dexqonchilikda foydalansa buladi. Sunggi yillarda O'rta Osiyo sug'oriladigan erlari orasida agrotexnik qoidalariga rioya qilinmasligi oqibatida tuproq qayta sho'rlanmoqda.

O'tloq-voxa tuproqlari asosan Amudaryo, Zarafshon va Qashqadaryoning quyi qismlarida, Qarshi, Sherabod chulida uchraydi. O'tloq voxa tuprog'i ba'zi joylarda noto'g'ri agrotexnik usullarini qo'llanishi tufayli sho'rlangan, binobarin ulardan yuqori xosil olish uchun sho'rini yuvib turishi kerak.

O'rta Osiyo tog'li qismida relefining balandlashuvi tufayli xavo xarorati pasaya boradi. Aksincha yog'in miqdori ortadi, oqibatida cho'lga xos o'simlik turlari o'zgarib, o'z o'rnini xar xil o'tlarga, buta va o'rmonlarga, tog'larning yuqori qismida esa o'tloqlarga bushatib beradi. Binobarin, landshaftning balandlik mintaqalanishi vujudga kelib, uning bir unsuri xisoblangan tuproq turlari xam yuqoriga ko'tarilgan sari o'zgarib 3 ta mintaqa xosil qiladi

Bo'z tuproqli adir mintaqasi.

Tog' jigar rang va qo'ng'ir tog' o'rmon mintaqasi.

Och tusli qo'ng'ir o'tloq baland tog' mintaqasi.

O'rta Osiyoning adir qismida bo'z tuproq mintaqasi

Joylashgan bo'z tuproqli adir mintaqasi tog' etaklari bo'ylab, 1200-1400 m balandlikgacha ko'tariladi, relefining balandlishishi natijasida yog'in miqdori ortadi. O'simliklar turi ko'payib qalin o'sadi. Bular o'z navbatida tuproq paydo bulish jarayoniga binbarin chirindi miqdoriga ta'sir etadi.

Bo'z tuproq karbonatli bulib, karbonat miqdori uning quyi qismiga qarab ortib boradi. Agar bo'z tuproqning ustki qismida karbonat miqdori 10-15% bo'lsa, quyi qismida (100-140) 25% gacha boradi. Bo'z tuproq tarqalgan maydon jumxuriyat er fondining 26,51% ishg'ol qiladi.

Och tusli bo'z tuproq mutloq balandligi 250-400 m bulgan tog' oldi tekisliklarida, daryolarni baland (eski) qayirlarida, past tog' etaklarida (jumxuriyat janubida) keng tarqalgan. Bu joylarda tuproq xosil qiluvchi jins lyoss va keltirma konunslarning allyuvial prolyuvial yotqiziqlari hisoblanadi. Och bo'z tuproq tipik bo'z tuproqdan chimli ustki qatlami och bo'z tusligi chirindi miqdorining kamligi bilan chirindi saqlovchi qatlamning yupqaligi karbonatli yuza qatlam yuzaga yaqinligi bilan ajralib turadi. Och tusli bo'z tuproqda chirindi miqdori ustki qismida 13-15 sm chuqurlikda, 1,5-1,7 %, so'ngra chirindi miqdori kamayib 100 sm chuqurlikda 0,1-0,35 % ga tushib qoladi. Och tusli bo'z tuproq orasida turli miqdorda shurlashgan tuproqlar ham uchraydi. Och bo'z tuproqning ko'p kismi sug'oriladigan oz qismi lalmikor erlarda to'g'ri keladi. Och tusli bo'z tuproq tarqalgan maydon jumxuriyat er fondining 4,48 % ishg'ol etadi.

Tipik bo'z tuproq jumhuriyatimizning 300-400 metrdan 800 metr balandda bo'lgan tog' oldi tekisliklarda, qirlar va past tog'larida, daryolarning baland qayrlarida keng tarqalgan. Bu tuproq turini xosil qiluvchi jins asosan lyoss va lyoss simon yotqiziqlar hisoblanadi. Tipik bo'z tuproq och tusli bo'z tuproqdan tarkibidan chirindi miqdorining ko'pligi, chirindi saqlovchi qatlam qalinligi va bir oz tuq tusliligi bilan ajralib turadi. Tipik bo'z tuproqni ustki qatlamida chirindi miqdori 1,5-2,5 % gacha ayrim joylarda 2,88 % gacha bo'ladi. Buning ustiga gumus saqlovchi qatlam qalin bo'lib, 60-70 sm gacha, ayrim xollarda 90-100 sm chuqur qismida ham uchraydi.

Tuq tusli bu tuproq (ancha balandda) ning ustki qatlamidan chirindi miqdori 2,3-3 % ga, ayrim joylarda hatto 4,5 % gacha boradi. Chirindi saqllovchi qatlam esa 120-130 sm chuqurlikkacha joylashgan, bu tuproq och va tipik bo'z tuproqqa nisbatan ishqori yaxshi yuvilgan bo'lib, shurlangan tuproq deyarli uchramaydi. Gipisli qatlam esa ancha chuqurda (2-2,5 metrda) joylashgan.

Tuq tusli bo'z tuproq ancha yuqorida joylashganligi tufayli undan sug'orishdan kam foydalaniladi, asosan baxor kon ekinlar ekishdan foydalaniladi. O'tloq bo'z tuproqlari er yuzasiga yaqin (1-3 metr) bo'lgan gurunt suvlari bilan namlanib, ustiki qismida ancha qalin o'tloq o'simliklari o'sadi, bu esa o'z navbatida chirindi miqdorining 2,5-3 % gacha hatto o'tloq tuq bo'z tuproqda esa 4,5-5 % gacha bo'lishiga sabab bo'lgan. O'tloq bu tuproq tarqalgan va rel'efi biroz chuqur bo'lgan joylarda botqoq o'tloq va botqoq bo'z tuproq uchraydi. Bunday joylarda gurunt suvi er betiga yaqin joylashganligi tufayli tuproq o'ti namlashgan bo'ladi. O'tloq, utloq-botqoq va botqoq tuproqlar Urta Osiyo umumiy maydonining 3,36 % ishg'ol qilib, ko'p qismi sug'oriladigan erlarga to'g'ri keladi.

Jigar-rang va qoramtir qo'ng'ir tog' o'rmon tuproq mintaqasi O'rta Osiyo tog'larida 1200-1600 metrda 2800-3000 metr balandlikdagi joylarda uchraydi. Bu tuproq mintaqasi tog'larning shimoliy yon bag'irlarida 2500-2600 metr gacha janubiy yon bag'irlarida esa 2800-3000 metr balandlikkacha ko'tariladi. Bunday balandlikda harorat yozda cho'l adirda nisbatan pastroq, yog'in miqdori esa ko'p bunday iqlimiy sharoitda o'simliklar zich va qavat bo'lib o'sadi. Birinchi qavatida har-hil o'tlar qalin bo'lib o'ssa, ikkinchi qavatida do'lana, yong'oq, namatak, bodom, pista, olcha, archa, zarang daraxtlari o'sadi. O'rta Osiyo jigar rang va qoramtir qo'ng'ir tog' o'rmon tuprog'i jumhuriyat umumiy maydonning 3,68 % ni ishg'ol qiladi. O'rta Osiyo tog'larining eng baland qismlaridan (3000-3300 m) och tusli qo'ng'ir tuproq mintaqasi joylashgan. Och tusli qo'ng'ir tuproq balandda joylashgani uchun tuproq ancha qalin emas. Tarkibida chirindi miqdori kam bo'lib 2,3 % ni tashkil etadi.

Och tusli qo'ng'ir tuproq tarqalgan maydon uncha katta bo'lmasdan umumiy tuproq maydonining 1,19 % ni tashkil etadi. O'rta Osiyo hududining tog'li qismida suv eroziyasi kuchli bo'lib, u yaylovlarda noto'g'ri munosabatda bo'lishi foydalanish tik yon bag'irlarni noto'g'ri xaydash, o'simliklarga nisbatan noto'g'ri munosabatda bo'lish oqibatida sodir bo'lmoqda. O'rta Osiyo tog' va tog' oldi qismlarida to'proq maydonining 15,44 % suv eroziyasiga uchragan. Tuproq insoniyat xayoti uchun juda zarur bo'lgan resursdir. Mutaxassislarning fikricha sug'orma dehqonchilik uchun o'zlashtirish mumkin bo'lgan erlar 18 mln gektarni tashkil etadi. Xozircha umumiy er fondining faqat 1,2 mln gektarigina sug'orilma dehqonchilikda foydalanilmoqda xolos. Qolganlari yaylovlarga o'rmonzorlarga to'g'ri keladi. Sug'oriladigan maydonning 1,6 mln gektari chul zonasidir, qolgani 2,6 mln gektari bo'z tuproq mintaqasi xisobiga to'g'ri keladi.

Mavzu: O'rta Osiyoning usimliklari

R E J A

1. O'rta Osiyoning o'simliklari.
2. O'simlik resusrlari va ularni muxofaza qilish.

O'rta Osiyo xududining kattaligi tibbiy sharoitning xamma sharoitinin xamma qismlari bir emasligi o'simlik qoplamiga xam ta'sir etgan. O'rta Osiyo xududidagi ko'pchilik qismidagi tibbiy

sharoitning o'simliklar o'sishi uchun qulay bo'lishiga qaramay o'simliklar 120 oilaga mansub bo'lgan 9000 turi mavjud. Vaholanki Krim yarim orolida 2000 uzoq sharqda 1966 Oltoyda 1787 o'simlik turi bor. O'rta Osiyo xududida o'simliklar uning geomorfologik tuzilmaga bog'liq xolda quyidan yuqoriga ko'tarilgan sari o'zgarib boradi. Biz O'rta Osiyo o'simliklarning balandlik mintaqasi buyicha o'zgarishini K.Z.Zokirov taqdim etgan quyidagi mintaqalanishi buyicha beramiz. Cho'l.adir. Tog' va cho'l mintaqasi. Bu mintaqada O'rta Osiyo tekisligining 400-500 m balandlikka bo'lgan qismini o'z ichiga oladi va O'rta Osiyo er maydonining 80% ni ilg'or xududi Cho'l mintaqasiga O'rta Osiyoning Qizilqum, Korakum, Betpakdala Muyinkum Mirzachul, kabi cho'llar kiradi. Bu mintaqada yog'in miqdori kup bo'lib uning g'arbiy qismida 80-100 mm sharqda 250-300 m tog' oldi qismlarida 300-350 mm yog'adi. Efemer va Efimerondlar mart aprel oylarida o'sib gullaydi. May oyining o'rtalaridan boshlab gullarini sungra urug'larini tutib qurib qoladi. Natijada cho'l sarqish tusga kirib sungra o'simliklar o'z vegetatsiya davrni davom ettiradi. O'rta Osiyo qumli chullardagi bir o'simlik bu quyon suyakdir. Uning ildizlari popukli bulib qumni mustaxkamlashga moslashgan. Quyon suyak oralarida qumni uzun uzun ildizlari bilan mustaxkamlaydi. Qum qiyog'i yoki iliq usadi.Do'ng qumlar mavjud bulgan joylarda buyi 4-5 m etuvchi oq saksavul o'sadigan do'ng qumlar orasidagi botqoqliklar qari saksavul usadi. Oq saksavul o'sgan erlarida daraxtsimon cherkas, chog'on, astragalka o'tlaridan esa kiyik, oq juvoq, qora mox kabilar uchraydi. Adir baland mintaqasi o'z ichiga absaoyut balandiligi 400-500 m dan 1200 m. Ayrim joylarda 1500-1600 m bulgan erlarni oladi. Relefning balandlashuvi tufayli yog'in miqdori ortadi. Cho'lga nisbatlarini yozgan xarorat patroq bulib pishiq va tuk buz tuproq keng tarqalgan yaylov balandlik mintakasida sub alp va alp o'tloqlari mavjud mintaqaning quyi tog' mintaqasiga tutashgan qismida orollar so'y alp utloqlari uchraydi.

Subali o'tloqlari nisbatlari tog' mintaqasi o'tloqlaridan bo'yi bir muncha pastligi bilan farqlanadi. Subali o'tloqlari, tuproq yaxshi rivojlanadigan namgarlik joylarda vujudga kelib qo'ng'i tog'i mushukm kuyruk yovvoyi archa qo'zi quloq, oq molik taron sassiq quvray pushti quqongul biroz qurtiqchilik joylarda choylar tovuq, betaga tikoli astrogan bo'shasi o'sadi. O'zbekiston o'simlik resurslari axamiyati juda kattadir. Eng avvalo o'simliklar nam saqllovchi daryo suvini 1 me'yorda saqlab turuvchi tuproq eroziyasi oldini oluvchi qumlarni mustaxkamlovchi xamda xavoni toza saqlab turuvchi muxim omil bulish bilan birga kishilarga dam olib xordiq chiqarib estetik zavq xam beradi. O'zbekiston o'simliklari chorvachilikni rivojlantiruvchi yaylov va em xashak manbai. O'rta Osiyo usimliklarining 50% yaqin em xashak uchun yaroqli. O'rta Osiyo xududida tarkibida xar xil dori darmonlarga ega bulgan mevali yongoqpista bodom olma dulana kabi daraxtlar aizur piyoz, zira, robiya kabi o'simliklari mavjud. Bu o'simliklarning mevasi juxuriyat axolisini oziq-ovqat bilan ta'minlashda muxim resurs xisoblanadi. O'rta Osiyo tog'larida ayniksa g'arbiy Tyanshan tog'larida yong'oqzorlar maydoni onga katta bulib yiliga ko'plab uning mevasi yig'ib olnadi. O'rta Osiyoda mevasi xondon pista nomi bilan almashuvi pistazorlar tog'larida ko'p o'sadi. O'rta Osiyo tog'larida yovvoyi xolda o'suvchi olma, olcha bodom kabi daraxtlardan xar yil ko'plab mevalar yig'ib olinadi. O'rta Osiyo o'simliklarining ko'pchiligi shifobaxsh xususiyatga ega bulib xar yili xar xil kasalliklarni davolashda qadimdan ota-bobolarimiz foydalanib kelganlar. Biz ayrim shifobaxsh o'simliklarga qisqacha tavsif berish bilan cheklanamiz. Nijobor er osti qismidan tayyorlangan qaynatmadan meda ichak kasalliklarining ich ketganda qon to'xtovchi dori sifatida foydalanish mumkin. Arslon quyruq er usti qismidan tayyorlangan damlama yurak me'da asab kasalliklarini davolashda foydalaniladi. Achchiq miya ishtaxa ochishda teri kassaliklarni davolashda tug'riqni tezlatuvchi vosita sifatida ishlatiladi. Bangidevona bargidan ko'z kassaligining yo'taliq asab kassalliklarini revmatizm nafas qismi ko'krak bel og'rig'ini qoldiruvchi

va uxlatuvchi dori sifatida foydalanish mumkin. Bodom mevasi oziq-ovqat sifatida ishlatilishidan tashqari uning moyidan astma yo'tal, buyrak, ko'koak og'rig'i, quloq, qorin, o'pka qon tupurli kovak kasalliklarini davolashda qovoqdan tosh tushirishda ishlatildi. O'zlarda noyob endemik reлект o'simlik turlarini saqlab qolib ximoya ostiga olishgan.

Yuqolgan yoki yo'qolish arafasida koppechnik, omonqo'ton, qorovul irog'i, Turkiston yovvoyi mokki turlari bunday o'simlik turlariga ayrim yig'ib olish qiyin joylarda yoki madaniy sharoitda saqlanib qolgan.

Yo'qolib borayotgan turlar anor, zarafshon, regli, oshaki piyoz, tog' piyoz, dilband lola, sariq shirak, yovvoyi anjir. Bunday o'simliklar turlari yo'qolib ketish xavfli bo'lib saqlab qolish uchun muxofaza choralarini talab etadi.

Noyob turlar (Omonqora abolin Buxoro astralali, yovvoyi uzum, chinnigul mingdevol sunbul qovul, chilonjiyda lolalar chimyon lolasi, Boysun shiragi sug'ur uti gulisimli va boshqalar. Bunday o'simliklar turlari ma'lum kichik maydonlarda saqlanib qolgan binobarin tezda nazorat ostiga olinmasa yo'qolib ketadi.

Kamayib borayotgan turlar-novmushuk etmak, bex alzur piyoz, oq porpi, fufanak burmakova va boshqalar. Bunday o'simlik turlari ba'zi tabiiy sabablar va insonning ta'siri ostiga maydoni xamda miqdori kamayib ketish mumkin, binobarin vaqti vaqti bilan nazorat qilib turishni talab etadi.

O'rta Osiyoda xar xil bo'yoqlar efir moyillari texnikada ishlatiladigan moddalar olinadigan ko'pgina o'simliklar bor. Ularning eng muhimlari taron teri teri olinib ishlatiladigan taniy moddasi bor. Agar yosh navdasidan efir moyi olinadi Togsagiz kauchuk moddasi bor. Er sovun ko'pirtiradigan modda sapinin olinadi. Cho'l yalpizi efir moddasi olinadi va shipanazlikda konditer ishlatiladi. Bargidan va bargidagi no'xatchalardan bo'yoq olinadi. Arslon quyruq olinuvchi modda olinadi va boshqalar. Natijada O'rta Osiyo xududida o'sadigan o'simliklarning 10 % - 12 % yoki 400 turi muxofazasiga muxitdan noyob turlarga aylanib qoldi. Ba'zi o'simliklar turlari esa xususan lola, sallogulov etmoq, bazul bang-anzur, piyoz, egri, gulsalimkovul sunbul qoravul shiragi yo'qolib kishi xavfi ostida turibdi. Shu sababli O'rta Osiyo tabobat genofondin tabiiy xoliga saqlab qolish eng muhim maqsaddir.

Mavzu: O'rta Osiyo xayvonot dunyosi

R E J A

1. O'rta Osiyo xayvonot dunyosining tarkib topishi.
2. Cho'l mintaqasi xayvonlari.
3. Adir mintaqasi.
4. Tog' mintaqasi xayvonlari.
5. Yaylov mintaqasi xayvonlari.

Xayvonot dunyosi: O'rta Osiyo xayvonlari tabiatining xarakatchan unsuri xisoblanib, geografik muxitning ajralmas bir qismi sifatida O'rta Osiyo landshafti tarkibiga kiradi.

O'rta Osiyo xududining kattaligi, tabiati xamda rivojlanish tarixi uning xamma qismida bir xil emasligi, shuningdek, kishilarning xo'jalik tarkibi faoliyati xayvonlarning tarkibi va geografik tarqalishiga ta'sir etgan. Buning ustiga O'rta Osiyo xududining 80% ini tashkil etgan cho'lli qismida xayvonlar yozning jazirama, davomli quruq kunlarga, suvsizlikka, kuchib yuruvchi qumlarga moslashgan.

O`rta Osiyo xayvonlari Poleoarktika zoogeografik oblastining Markaziy Osiyo kichik oblastiga kiradi. Jumxuriyat xayvonot dunyosi juda qadimiyligi bilan ajralib turadi. Ba'zi xayvon turlari Jumxuriyat xududining o`zida paydo bo`lsa, ba'zi turlari Turkistonning boshqa joylardan o`tgan. Urta Osiyo xududida paydo bulgan xayvon turlariga ingichka tirnoqli yumronqoziq, ko`k sug`ir, xo`jasavdogar, qum bug`ma iloni, Turkiston gekkoni, Turkiston atamasi, katta kurakburun baliqlar, Orol ship O`rta Osiyo ba'zi xayvon turlari, chunonchi katta qumsichqon, tamaris qumsichqoni, kichik qush oyoq, qo`ng`ir yumronqoziq, antilopa, sayg`oq, sassiqko`zan, olako`zan, yovvoyi mushuk monul kabi xayvonlar Qozog`iston tekisliklaridan kirib kelgan. Jayron, barxoi mushugi, kerakop Old Osiyo va Shimoliy Afrika cho`llaridagi xayvonlar bilan aloqasi bor. Burama shoxli echki, qunduz, afg`on dala sichqoni kabilar esa Afg`oniston faunasiga xosdir. O`rta Osiyo tog`larida yashovchi sirtlon, chiyabo`ri, kobra kabi xayvon turlari Xindistondan kirib kelgan bo`lsa, oq sichqon, qo`ng`ir ayiq Evropaning shimoli uchun xosdir. tabiati xilma xil bulib, uning cho`l qismida bir xil tabiiy muxit mavjud bulsa, to`qaylarda ikkinchi xil adir va tog`larda yana boshqacha muxit vujudga kelgan. Binobarin, o`sha tabiiy sharoitga bog`liq xolda, chulga, tuqayga, voxaga, adirga, toqqa, yaylovga moslashgan xayvonlar yashaydi.

ChUL XAYVONLARI: Cho`l xayvonlari uzoq davom etgan quruq, jazirama yozga, qumli, sho`rxok, gilli, toshloq sharoitga moslashgan. Shu sababli ba'zi xayvonlar uzoq davom etgan qurg`oqchil, nixoyatda issiqqa, yozga chidamli bulib, umrida suv iste'mol qilmay o`simliklar tarkibidagi namlik bilan cheklansa, ba`zilari, chunonchi oqquyruq, jayron chopqir bo`lib, uzoqda suvloqdan foydalanadi. Cho`l xayvonlarining aksariyati sharoitga shunchalik moslashib ketganki, ularning rangi qum ustiga o`xshab ketgan. Cho`lda yoz faslida kunduzi tuproq 70-800 qizib ketganligi sababli ko`pchilik xashorat, kaltakesak, ilon, ayrim sut emizuvchi va qush turlari kunduzi soya-salqin joylarda yoki inlarida jon saqlab, kech kirish bilan faol xayot faoliyatini boshlaydi. Bunday xayvon turlariga chirildoq, kaltakesak, qum bug`ma iloni, qushoyoqlar, uzunquloq kirpi, cho`l mushuklari va boshqalar kiradi. Cho`l xayvonlarining ba`zilari gekkon kaltakesaklar, ingichka barmoqli qum yumronqozig`i qumga, ayniqsa quchib yuruvchi qumlarda yashashga moslashgan. Chunki ularning barmoqlari tarmoqsimon bulib, qum ustida tez xarakat qiladilar.

Cho`llarda sut emizuvchilardan cho`l mushugi, jayron, oqquyruq, qoraquyruq, qoraquloq, qoplon, Turkiston bug`usi, tulki, buri: kemiruvchilardan ingichka oyoqli yumronqoziq, qum sichqon, shalpanquloq, tipratikon, qushoyoqlar, ko`rsichqon: sudralib yuruvchilardan echkamar, qum bug`ma iloni, kapcha ilon, chipor ilon, xoldor chipor ilon, o`q ilon, charx ilon, kaltakesaklar, cho`l toshbaqa; qushlardan xujasavdogar, to`rg`ay, tentakqush, qorabavur, boy ug`li, cho`l moykuti, qum chumchug`i, cho`l kargasi, sufiturg`ay kabilar yashaydi.

Cho`lda xashoratlardan qoraqurt, chayon, falanga, tarantup, chigirtka kabilar mavjud. Bular ichida qoraqurt, chayon, falanga, biy zaxarli o`rgimchaklar turiga kiradi.

Cho`l xayvonlaridan echkamar, jayron, Turkiston kobrasi, qoraqurt kabilar xaqida qisqacha ma'lumot beramiz. Echkamarlar oilasi ichida cho`lda yashovchi eng katta turi buz echkamar xisoblanadi. Uning uzunligi 1,5 m ga etadi. U qumli cho`llarda yashaydi, kunduzi faol xarakat qiladi. Bo`z echkamarlar uchun asosan chuqur yoriqlar, kemiruvchilarning ini boshpana buladi, qisman esa o`zi xam in qaziydi. U xavsiz, foydali xayvon bulib, xasharotlar, kemiruvchilar, kaltakesak, chayon, qoraqurt, qushlar tuxumi, xatto ilonlar bilan ovqatlanadi. Uning o`rg`ochisi 10-12 tuxum ko`yib, tuproqqa ko`mib quyadi. Echkamar dushmandan saqlanish uchun qo`rqitish xolatiga kirganda, kuchli shishadi, uchi ikki ayri tilini aylantirib, qattiq vishillaydi, uzun dumlarini erga qattiq uradi, erkaklari esa boshini ko`kartirib turadi. Bu xayvon «Qizil kitob» ga kirgan.

Jayron kichik, lekin chiroyli xayvon bulib cho'llarda yashaydi. Uning tanasi xush bichim, oyoqlari nigichka va uzun qumli rangida. Jayronning o'rg'ochilari shoxsiz, erkaklari shoxli bulib, shoxning uzunligi 27-41 sm ga etadi. Baxorda jayronlar 1 tadan bola tug'adi va dastlab bolasini o't bo'talar orasida bekib olib yuradi, so'ngra onasi ketidan ergashib yuraveradi. Ilgari Jayronlar poda-poda bulib yurar edi. Sunggi yillarda ularni betartib ov qilish tufayli ularning soni juda kam qoldi. Jayron hozirda «Qizil kitob» ga kiritilgan.

Qum charxiloni o'rtacha kattalikdagi ilon bulib, uzunligi 45 sm dan oshmaydi. Tanasi qum, kul rangida, ikki yonida tulqinsimon oq yo'l o'tgan. Ular orqa tomondan ko'ndalang oq dog'lari bilan tutashgan, boshida esa aniq butasimon naqshi bor. Qum charxiloni qumlarda, eski xarobalarda lyosli tekisliklarda chakalakzorlarda yashab, yoriqlarda, kemiruvchilar iniga xam kirib oladi. U tirik tug'adi, kemiruvchilar, kaltakesaklar va mayda ilonlar bilan oziqlanadi. Xavf paydo bulganda chamabaraksimon o'ralib olib, tanasidagi tangachalarni ishqalanishidan charx ovozigacha o'xshash ovoz chiqaradi, bu xususiyat boshqa bironta uchramaydi. Qum iloni zaxarli bulib, chaksa ancha xavf vujudga keladi, biroq ba'zida esa o'limga olib kelishi mumkin. Hozir uning zaxaridan ilon chaqishiga qarshi zardor olinmoqda.

Turkiston kobrasi-Turkistonning eng yirik zaxarli iloni bulib, uzunligi 2 m ga etadi. U O'zbekistonning Qizilqum va Qarshi cho'llarida, Surxondaryo viloyatida, tog' etaklaridagi, tog' yonbag'irlaridagi butazorlarda yashaydi. Ba'zan esa xaroba uylarga, tashlandiq molxonalarga kirib oladi. Uning o'rg'ochisi 10-12 ta tuxum qo'yadi. Kapcha ilon dushmanini ko'rsa qochishga xarakat qiladi, lekin yashirinishga ulgurmasa, tanasini oldingi qismini yuqoriga ko'tarib, bo'ynini shishirib, kengaytiradi xamda xamda tebranib turadi. U o'ta zaxarli ilon bo'lib, chaqsa odam o'lishi mumkin. Hozir uning zaxaridan qimmatbaxo dorilar tayyorlanmoqda. Kapcha ilon hozir juda kam qolganligi tufayli «Qizil kitob» ga kiritilgan.

Qoraqurt-zaxarli o'rgimchaklar oilasiga kirib, cho'llarda yashaydi. U'rg'ochisining uzunligi 2 sm gacha etib, qora rangda, xar ikki tomonidan to'rttadan sakkizta oyog'i bor. Erka qoraqurtning uzunligi 5 mm bo'lib, oyoqlari ingichka va uzun, rangi xar xil, ustki qismida oq dog'lari bor. Qoraqurt 5 donagacha tuxum ko'yadi. Qoraqurt kichik xashoratlar bilan oziqlanadi. O'ta zaxarli bulib tuya, ot kabi katta xayvonlarni, xatto odamni chaqsa o'limga olib keladi. Uning zaxari ayniqsa yozda kuchli bo'ladi. Lekin qoraqurt kuylaridan, ularni xididan qo'rqadi. Chunki kuylar o'tlar bilan birga qoraqurtni xam iste'mol qiladi. Shu sababli cho'lda qoraqurtdan saqlanish uchun qo'y dumbasi bilan moylangan va qo'y xidi kelib turadigan arqondan aylana yasab, ichida bemalol dam olish mumkin. Hozir qoraqurt zaxaridan xar xil dorilar va uning chakkaniga qarshi zardob ishlanmoqda. Qoraqurtning tabiiy dushmanlaridan biri arilar xisoblanadi. Arilar qoraqurtlarni o'ldirib yoki ularning tuxumlarini yuq qilib, tabiiy ko'payishiga xalaqit beradi. Qoraqurtlarning bir necha turlari bor. Jumhuriyatimining Surxondaryo, Qashqadaryo, Buxoro va Jizzax viloyatlarida oq qoraqurt, Qarshi chulida dala qoraqurti, cho'llarda esa nisbatan katta bo'lgan qoraqurt uchraydi. Lekin qoraqurtning biologiyasi yaxshi o'rganilmaganligi tufayli uning chaqishiga qarshi zardob yo'q.

Tarantul-zaxarli o'rgimchaklar oilasiga kiradi. Uning ko'rinishi falangaga o'xshash bo'lib, uzunligi 30-40 mm, falangdan farqi u zaxarli xashorat. Tarantul ariqlar yoqasida, paxta va boshqa ekinlar ichida yashab, kunduzi boshqa passiv, kechasi faol xayot kechiradi. Falang tishlasa ba'zan xar xil kassalik tarqatish mumkin. Chunki u mayda xashoratlar ovqatlaniganligi tufayli yuqori jag'ida o'sha xashoratlarni qoldig'i qolib, insonga o'tib, ba'zi kasalliklarga sabab bo'lishi mumkin.

Adir balandlik mintaqasi xayvonlari cho'l xayvonlaridan farqlanadi. Chunki xududning balandlashishi tufayli tabiat unsurlarining xususiyatlari o'zgaradi: yozgi xarorat pasayadi, aksincha,

yogʻin miqdori ortadi, oqibat natijada oʻsimliklar zich oʻsib, boʻyi baland boʻladi. Binobarin, xayvonlar uchun ozuqvi miqdori ortib boradi. Lekin xayvonlar tabiatning xarakatchan unsuri boʻlganligi sababli choʻlga xos boʻlgan baʼzi turlar adirning oʻuyi qismida xam yashaydi. Adir balandlik qismida sut emizuvchilardan tulki, boʻrsiq, quyon, sariq sassiqquzon, Turkiston kalamushi kabilar yashaydi. Turkiston atamsi, tok ilon, sariq ilon, chipor ilon, Turkiston kobrasi va boshqalar uchraydi. Adir balandlik mintaqasida qushlar koʻp boʻlib, ularning eng muximlari burgut, qironqora, boltayutar, ilonburgut, soʻfi toʻrgʻay, boy oʻgʻli, xisoblanadi. Soʻnggi yillarda vatani Shimoliy Amerika xisoblangan xamda sifatli moʻyna beruvchi narsa iqlimlashtirilishi natijasida adir va togʻ balandlik mintaqalarida yashamoqda. Adir mintaqasi xayvonlaridan Turkiston toshbaqasi Oʻzbekistonning choʻl va adir qismida yashab, mart oyidan iyungacha aktiv xayot kechiradi. Yozgi issiq boshlanishi bilan erni kovlab, tuproqqa koʻmilib uyquga ketadi. Toshbaqa dushmanidan saqlanishi uchun boshi va oyoqlarini kosasi ichiga tortib oladi. Toshbaqa uzoq yashab, odatda 10 yilda voyaga etib, soʻngra urchiy boshlaydi. Baxorda urgʻochi toshbaqa qazib qoʻygan chuqurchasiga xar gal 3-5 donadan 2-3 marta tuxum qoʻyadi. Oq, qattiq poʻstli tuxumdan 70-80 kun degandan yosh toshbaqachalar yorib chiqadi. Toshbaqaning goʻshtini va tuxumini isteʼmol qilish mumkin. Lekin xozir asosan uning goʻshtidan xayvonotchilik fermalarida, xayvonot bogʻlarida ozuqa sifatida foydalanilmoqda.

II-Qism

Oʻrta Osiyo xududini tabiiy geografik rayonlashtirish

REJA:

1. Tabiiy geografik rayonlashtirish tushunchasi
2. Oʻrta Osiyoni tabiiy geografik rayonlashtirishda rus olimlarining qoshqan xissasi
3. Oʻzbekiston geograflarining rayonlashtirishga qoshqan xissasi

Orta Osiyo Evrosiyo materigining oziqa xos tabiiy tarixiy
 olkasidir. Uning materikda tutgan orni, tabiiy tarixiy
 shimoldan janubga va qarbdan sharqqa tomon katta masofada
 chozilib yottanligi va q.k. olka tabiatining xilma — xil bolishiga
 olib keldi. Orta Osiyo tabiiy komplekslarini organganda
 ularniq makonda bir xil emasligi, ular ortasida ozaro
 boqliqlik, bir—biriga taʼsirining qam qar xil ekanligi yaqqol
 kozqa tashlanadi. Shuning uchun Orta Osiyo qududi tabiatini
 chuqur bilish niyatidagi izlanishlarini olimlar uning
 geografiyasiga oid materiallarni organishdan
 umumlashtirishdan va uning qududini ilmiy asoslangan majmuali tabiiy — geografik
 rayonlashtirishdan boshlashga qarakat qilqanlar.
 Tabiiy geografik rayonlashtirish geografik izlanish
 metodlaridan biridir. Tabiiy geografik rayonlashtirish
 deganda quduqlarni ularni Tabiiy geografik xususiyatlarga qarab
 turli katta—kichiklikdagi regional birliklarga ajratish
 tushuniladi. Tabiiy geografik rayonlashtirishda tabiatda
 obʼektiv mavjud bolgan va taksonomik jiqatidan bir-biri
 bilan boqliq regiopal tabiiy geografik komplekslar (olkalar,
 provintsiyalar va q.k.) ajratilali, qar bir kompleks
 tabiatining oziqa xos xususiyatlari ochib beriladi, ular tabiati tasvirlanadi qamda xaritaqa
 tushiriladi. Tabiiy geografik region na faqat tabiiy sharoiti bilan, balki oziqa xos tabiiy resurslar
 bilan qam boshqalaridan ajralib turadi.

Tabiiy geografik rayonlashtirishni (tabiiy qududiy komplekslarning) taksonomik birliklar sistemasida amalga oshirish mumkin. Taksonomik birliklarni qanday belgilar asosida ajratish, ularning tasniflari va nomlari munozarali bolib, yagona bir fikr yoq.

Orta Osiyo qududini tabiiy geografik rayonlashtirish ilmiy va amaliy jihatdan qanchalik muqim aqamiyat kasb etishiga ilgari qanday berib kelingan. Shuning uchun qam olka qududini tabiiy-geografik rayonlashtirish bilan kop olimlar shuqullangan. Ular dastlab tarmoq tabiiy geografik, ya'ni qegomorfologik, iqlimiy, tuproqlar geografiyasi, geobotanik va zooqgeografik rayonlashtirishga e'tibor berganlar. Keyinchalik kompleks tabiiy geografik rayonlashtirish sxemalari vujudga kela boshladi.

L.S.Berg, G.M.Abolin, I.P.Gerasimov, A.N.Rozanov va E.P.Korovin, V.N.Chetirkin, L.N.Babushkin va N.A.Kogay Oрта Osiyo qududini tabiiy geografik rayonlashtirishga muqim xissa qoshqanlar.

Oрта Osiyo qaqidagi geografik ma'lumotlarni umumlashtirishga dastlab qol urgan olimlar V.V.Dokuchaevning tabiiy komplekslarning dunyoda zona — zona bolib joylashqanligitoqrisidagi ta'limotidan kelib chiqqanlar. V.V.Dokuchaev tabiatni bir buqun yagona sistema deb qarab, unda zonalarining mavjud ekanligini korsatib beradi. Tabiat zonalarini maqalliy xususiyatlariga kora boshqacharoq bolishi mumkin deb, tabiatning propintsiya qosil qilishi mumkinligini isbotladi.

Zonallik toqrsidagi ma'lumotni rivojlantirib L.S.Berg 1913 yilda tabiat zonalarini qaqidagi ta'limotni yaratadi va birinchi marta landshaft zonalarini yirik geografik kompleks sifatida ajratadi.

V.V.Dokuchaev va uning ishlaridan keyin tabiiy geografiyada zonallik qonupiyatlariga asoslangan rayonlashtirishning mintoqa, zona, kichik zona, nolosa kabi bnrliklaridan iborat sistemasn kepg qollanila boshlanadi. Lekin tabiiy geofafiyaqa proviptsiallik va regionallik printsiplarining Klfib kelishi eski zonallik birliklar sistemasini qanta korib chiqishga olib keladi va yuqorida qayd qilingap tamoillarga asoslangan tabiiy geografik bolnishlarning sxemalari paydo bola boshladi. Kop olimlar Oрта Osiyoni regional tamotsdra asoslanib tabiiy geografik rayonlashtirganlar. Ana shundai ishlardan enq songqilaridan biri L.N.Babushkin va N.A.Kogayning izlanishlari yakuni boldi.

Agar L.S.Berg tomonidan 1913 yilda birinchi marta ishlab chiqilgan Rossiya Osiyo qismining zonal tabiiy geografik rayonlashtirish sxemasini inobatga olmasak (Bunda Oрта Osiyo landshaft zonalariga ajratilgan), Oрта Osiyo qududini tabtsiy geografik. Rayonlashtirishni birinchi bolib R.I.Abolin 1929 yilda bajargan. Keyinchalik bu ish 1944 yilda V.N.Chetirk.In 1953, 1958-1968 yillarda E.M.Murzaev, 1968 yilda N.A.Tvozdetskiy va boshqalar tomonidan bajarilgan.

R.I.Abolin «Osnovm estestvenno-istoricheskogo rayonirovatsiya Sredney Azii» degan asarida 48° sh.k. dan janubda joyla1tsGan qududni Oрта Osiyo deb tushunadi. Uning qarbiy chegarasini Kaspiy dengizi boylab, janubini Afqoniston va sharqni chegarasini qarbiy Xitoy orqali otkazadi. Maydonini 300 mln ga deb oladi va meridian boylab 1300 km ga va parallel boylab 2400 km. ga chozilgan deb korsatadi.

R.I.Abolinga qadar Oрта Osiyoni rayonlashtirish ikki yonalishda olib borilgan — regional va mintoqa boyicha. Bu rayonlashtirishda ancha kamchiliklarga yol qoyilgan, ularni asoslashda qar xil omillarga asoslanganlar. R.I.Abolin fikrcha tabiatda ayrim quduqlarning qar xilligini belgilab beruvchi bosh omil relef bolib, undan keyin iqlim turadi, ya'ni qaroratni "va"yoqin — sochin miqdorining kenglyk va balanddlik boylab ozqarishi turadi. Bu omillarni Oрта Osiyo qududdni rayonlarga bolishda esdan chiqarmaslikni ta'kidlaydi va ul^rga asoslangan qolda Oрта Osiyoda 8 ta mintoqa ajratadi. ular quydagilar: juda issiq, issiq, juda iliq, iliq, motadil iliq, mo'tadil sovuq, sovuq va juda sovuq.

R.I.Abolin yoqin—sochin miqdori bilan bir qatorda ayrim quduqlarning nam bilan ta'minlanganligini belgilashda yorin sochinning qay vaqtda yoqishi qam_katta _aqamiyat kasb etishshsh oqtiradi. Bu omil boyicha Oрта Osiyo qududi bir xil emas. Bu zsa oz navbatida tuproq va o'simliklarning rivojlanitssni landashaftlar xususiyatini belqilab beradi, qishloq xojalyqini tashkil qilnshda katta aqamiyatga ega. Yoqin sochinning yoqish xususiyati yuqorida keltirilgan poyaslar bilan deyarli bordiq emas deb, uni ayrim geografik rayonlarga boqliqltsgini korsatadi. Oрта Osiyoda 6 taShunday rayon yoki okrug ajratadi. Pular Turkiston, Orol, Chuv, Balxash, Markaziy Tyanshan va Pomir okruglaridir.

R.I.Abolindan song Oрта Osiyo qududini rayonlashtirishga birinchi qol urganlardan bir V.N. Chetirkindir. U 1944 yilda ozining Oрта Osiyoni tabiiy geografik rayonlashtirishning oziga xos sxemasini ishlab chiqadi.

V.I.Chetirkin ozining 1960 yilda bosilib chiqqan «Oрта Osiyoni majmuali geografik tavsiflash va rayonlashtirish tajribasi» degan asarida qishloq xojaligi nuqtai nazaridan majmuali tabiiy geografik rayonlashtirishning tamoyil va uslublarini va Oрта Osiyoni ozi taklif etgan taksonomik birliklar asosida bolinish sxemasini beradi.

V.I.Chetirkin tomonidan Oрта Osiyoda ajratilgan enq yirik regionlardan biri Turon geofatsiyasidir. Uning chegaralari

R.I.Abolinning Turkiston okrogi "chegarasiga yaqin keladi. Turon gefatsiyasi sharqida unga chegaradosh qashqar geofatsiyasi (Sharqiy Pomir sharqida qam shunga kiritilgan) joylashgan. Turonning shimoliy sharqida, Markaziy Tyanshanni, Balxash boyini, Junqoriya Olatoqini va Torboqatoyqachaoz ichiga olgan Junqoriya —Tyanshan geofatsiyasi joylashgan.

qashqar va Junqoriya — Tyanshan geofatsiyalari tekislik va toqlarni qam oz ichiga olib, Markaziy Osiyo geotipiga kiradi.

Turon Va Junqoriya —Tyanshan geofatsiyalaridan shimolda Markaziy Qozoqiston geofatsiyasi joylashgan bolib, u asosan tekisliklardan iborat bolib, Evropa geotipiga kiritiladi.

V.N.Chetirkin ozining qar bir ajratqan geofatsiyasi ichida provintsiyalarni ajratadi, ular esa regional komplekslarga ajratiladi. U qar bir regional kompleks oziga xos balandg'ik mintaqalariga ega deb korsatadi.

Uzbekiston —geograflari esa V.N.Chetirkin izidan borib, Urta Osiyo qududini raionlashtirganda bioiqlimiy omilni asos qilib oladilar. Ular oz rayonlashgariysh sxemalarida

R.I.Abolin va V.N.Chetirknn tomonidai asoslab berilgan tabiiy geografik rayonlashtirishdagi ekologik yonalishni rivojlantiradilar. Lekin E.M.Murzaev bu yonalishini tula

qonli kompleks rayonlashtirish talablariga javob bermaydi deb qisoblaydi. Bunga sabab qilnb, 1) ular tekislik bilan toqlar ortasidagi geologg.k — geomorfologik farqqa etibor bermaganliklarini, 2)taksonomik birlikning birinch poqonasida

toqlarni tekisliklardan ajratmagan Ishlarini korsatadi. Aslida toqlar bklan tekisliklar bir —biridan srarq qnladngan rivojlanish yollgriga ega deb oqtiradi. Shuning uchun E.M.Murzaen va boshqalar. Orta Osiyoni rayonlashqirishda geolopgk, geomorfologik farqqa, zonashkning oziqa xos xususiyatta ega ekanligiga qarab Orta Osiyoni rayonlashtirishni boshidayoq ikki regionga —toq va tekislikka ajratib oladi va ularning qar biriga aloqida olka deb qaraydilar.

L.N.Babushkin va N.A.Kogay (1964, 1965) kongina mualliflar ishlarini organib va ulardan foydalanib qamda Orta Osiyo tabiatini uzoq vaqt tekshirish asosida regionning yangi tabiiy geografik rayonlashtirish sxemasini ishlab chiqdilar. Mazkur sxemaga kora Orta Osiyo Evroosiyo materigining bir qismi, uning aloqida tabiiy geografik olkasi deb olinib, Turon, Markaziy Qozoqiston, Junqoriya —Tyanshan, Pomir —Tibet va Eron provintsiyalariga bolingan. Provintsiyalar tekislik va toq oldi qiyaliklari — toqli kichik provintsiyalarga, ular esa okruglarga (rayonlar guruqi) va niqoyat okruglar rayonlarga bolingan.

qar bir tabiiy geografik birlik —olka, provintsiya, kichik provintsiya, okrug, rayon turli darajadagi tabiiy belqilar yiqindisiga qarab ajratiladi. Shuning uchun rayonlashtirishda ajratilayotgan qar bir tabiiy geografik birliklarining mezonlarini aniq belqilay bilish lozim. quyida biz L.N.Babushkin va NA,Kogayning rayonlashtirish sxemasida qollanilgan birliklarning mazmuni bilan tanishamiz.

Koshshlkk olimlar tabiiy geogpafik rayonlashtirish sxemalarida materik ichidan poyas (mintaqa), geotip, sektor, zona kabi birliklarni ajratadilar. L.N.Babushkin va N.A.Kogay esa materik ichida toqridan — toqri tabiiy geografik olkani ajratishadi. Ular olkaga quydagicha ta'rif beradilar. Tabiiy geografik olka tabiiy geografik rayonlashtirishning yirik birliklaridan' biri, u materikning katta qismidan iborat bolib, geomorfologiyasi, iqlimi va gidrografiyauning umumiyligi bilan qamda gorizonta zo — nalarining balandlik mintaqalari bilan ma'lum darajada boqliqligining oziga xosligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Bu talablarga Orta Osiyo toliq javob beradi, shuning uchun ular bu qududni aloqida tabiiy geografik olka deb qisoblaydilar. Olkani ajratishda L.N.Babushkin va N.A.Kogay tabiiy geografik sharoitning kenqlik zonalariqa bolinishini qam inobatqa olganlar.

L.N.Babushkin va N.A.Kogayning tabiiy geografik rsshonlashtirishida qabul qilingan taksonomik sistemasining uchunchi poqonasi tabiiy geografik kichik provintsiyadir. Ular Orta Osiyo tabiiy geografik olkasi ichida tabiiy sharoitiga kora bir—biridan ajralib turadigan Turon, Junqoriya—Tyanshan va Markaziy. Qozoqiston tabiiy geogryfik irovintsiyalarini ajratadilar. Tabiiy geografik provintsiya L.N.Babushkin va N.A.Kogay fikricha quyidagi oziga xos xususiyatlarga ega bolishi lozim.

Er yuzining zonalarga bolinish sistemasida va tabiiy geografik olkalar orasida oziga xos geografik orni, orografiyasi va makrorelefining oziga xos belgilari bolishi kerak.

Oziga xos iqlim rejimiga (yoqin — sochinning yil davomida taqsimlanishida), termik sharoitiga ega va shular asosida nurash qamda tuproq qosil bolish jarayonlarining oziga xos bolishi kerak.

Mazkur rayonlashtirish taksonomik birligining 4 poqonasi kichik provintsiyadir.

Bu rayonlash mualliflari tekislik va toqlardan iborat bolgan Orta Osiyo olkasining Turon va Junqoriya — Tyanshan provintsiyalari doirasida tekislik va toq oldi—toq kichik provintsiyalarini ajratadilar. Kichik provintsiyalarining xar biri boshqalardan:

1) zanjirlari, morfostrukturasiga toq (yirik vodiylari, relef qirlar, shakllari—toq pasttekisliklari va q.k) kora qududining umumiyligi;

2) vujudga kelishi va rivojlanishi tarixining, ayniqsa 1M — O davrdagi tarixining umumiyligi;

3) qududning oziqa xos zonal tipiga (gorizontal yoki vertikal) ega ekanligi bilan ajralib turadi.

LN.Babushkin va N.A.Kogay Turon provintsiyasidagi kichik provintsiyalar chegaralarini landshaft belgilariga qarab ajratishadi. Chegarani Kopetdoqning shimoliy toq oldi tekisligining qoraqum bilan tutashgan eridan, Mirzacholning allyuvial tekisliklar va Nurota toq oldi prolyuvial tekisliklarining qizilqum bilan tutashgan eridan, qashqadaryoning allyuvial tekisliklarining Dengizkol yassitoqligi bilan tutashgan joylaridan otkazadilar.

Taksonomik birlikning 5 —poqonasi okruq. Tekislik va toq oddi —toq kichik provintsiyalari doirasida bir — biridan er usti yotqiziqlarining xarakteri, litologik tuzilishi, doq tizmalarining umumiy yonalishi, toq yonbaqirlarining quyosh nuriga nisbatan joylashishi, chetdan keladigan qavo massalarining ta'snriga kora farq qiladigan qududlar mavjud. Shu munosabat bilan tekislik va toq oldi —toq kichik provintsiyalari doirasida okruglar ajratiladi.

Okruglar asosan qudud makroiqlpmining oxshashligiga, geologak tuzilishiga va tabiiy—tarixky jiqatdan otsshashlngiga qarab ajratiladi. L.N.Babushkin va N.A.Kogay tekislik kichik provintsiyasida 16 ta, toq oldi—toq provintsiyasida 22 ta tabiiy geografik okrugni ajratadilar.

Taksonomik birlikning 6 poqonasi tabiiy — geografik rayon. Tabiiy geografik rayonlar geomorfologik va iqlimiy jiqatdan bir qil qududlar bolib, bir biridan litologik tuzilishi, balandlik mintaqalarining oziqa xosliqi bilan farq qiladi.

Tekislik okrutlarida rayonlar asosan geologik — geomorfologik va iqlimiy xususiyatlarga qarab ajratiladi. Shuning uchun tekislik tabiiy geografik rayoni okrug qududida boshqa qismlaridan geologik — geomorfologik yoki iqlimiy jiqatdan ajralib turgan bir qismidir. Biroq tabiiy rayonlar ajratilganda birinchi qalda issiqlik xamda namni saqlab turadigan va bundan kelib chiquvchi boshqa barcha oqibatlariga sabab boladigan relefga asosiy e'tibor beriladi. Rayonlar landshaft xaritalari asosida ajratiladi. Shuning uchun tabiiy rayon landshaftlarining ma'lum majmuasidan iborat boladi.

Orta Osiyo qududini tabiiy geografik rayonlashtirish qar xil masshtabda va maqsadda qar xil tamoyil va uslublarni qollab amalga oshirilgani uchun rayonlashtirish sxemalarida kattagina farqlar mavjud. Ular quydagilardir:

1) V.N.Chetirkin, L.N.Babushkin va N.A. Kogaylar rayonlashtirish sistemalarida Orta Osiyodagi toqlar va tekisliklarni bitta birlikka kiritadi, chunki toqlar bilan tekisliklar ozaro boqlangan va tabiiy sharoitning shakllanishida bir — biriqa ta'sir korsatadi.

Bunday yondashishni moskvalik olimlar E.M.Murzaev va boshqalar asossiz deb qisoblab, ozlarining rayonlashtirish sxemalarining yuqori poqonasida tekisli> va toq oldi — toqliklarini aloqida olkalariga bolib yuboradilar. Bunda ular toq bilan tekisliklarning genetik, morfologik va landshaft xususiyatlarining qal xilligini asos qilib alishadi.

2) Orta Osiyo toqlarini rayonlashtirganda Pomir —Oloyni aloqida region deb ajratish yoki Tyanshanga qoshib yuborish qam muiozaralidir.

3) Toq oldi tekisliklarini ayrim olimlar toqlarga, boshqalark tekislikka qoshadylar. Kopchilik olimlar toq oldini tekislikka yaqin deb qisoblaydi, chunki ularning tarkib topish tarixi, iqlimi, osimligi ancha oxshash.

-1) qashqar yoki Tibet (Markaziy Osiyo tabiiy komttlesi) va Eron provintsiyalarining ajratilishi qam munozaralidir.

5) Mo'tadil va subtropik mintaqalar chollari va subtropik mintaga ichidagi shimoliy va janubiy chollar ortasidagi chegaralar munozarali bolib, turli tadqiqotchilar ularni turli joydan otkazadi.

Shunday qilib, Orta Osiyo qududini tabiiy geografik rayonlashtirishda bir —biri bilan yaqin boqliq bolishiga qarmasdan bir-biridan farq qiluvchi va qar xil tamoilda amalga oshirilgan 3 xil tasniflash kozga tashlanadi.

Iqlim elementlarini chuqur taqlil qilganda yaqqol kozga tashlanadigan zona va kichik zonalarning mavjudligi;

Landshaftlarni rayonlashtirish va qaytarilib turadigan qududlar tipini tekislik va toqlarda ajratish (tipologik rayonlashtirish);

Regional rayonlashtirish — makonda qaytarilmaydigan katta va kichik tabiiy olka, kichik olka, provintsiya, rayonlarni ajratish, ularning taksonomik birliklarini ishlab chiqish.

Mavzu: Qozog'iston past tog'lari

Reja:

1. Okrugning joylashgan orni.
2. Relifi va er usti tuzilishi.
3. Iqlimi.
4. Tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi.

Qozoqiston past toqlari O'rta Osiyo shimolida joylashganligi va er yuzasi tekislikdan iborat bolganligi uchun tabiatining oziga xos tomonlari bilan Turon, Junqoriya — Tyanshan provintsiyalaridan ajralib turadi. Qozoqiston past toqlari yoshi va kelib chiqishiga kora qar xil bolgan quduqlarni — Manqishloq past toqlari va platosini, Ustyurt platosshga, Sirdaryoning allyuvial tekisliklarini, Orolboyi qoraqumini, Irgiz —Chelkar va To'rg'ay supasimon qoldiq tekisliklarini, Markaziy Qozoqiston past toqlarini oz ichiga oladi. Bu olkan qudud yilning sovuq davrida Sibir antitsikloni ta'sirida boladi. Shuning uchun bu erda Turon provintsiyasiga nisbatan qish uzoq davom etib, qattiqrog boladi. Yoz ancha qisqa va juda jazirama issiqlar bolmaydi. Qozoqiston past toqlari iqlimining juda qam kontinentalligi va quruqligi uning er usti suvlarining shakllanishida oz aksini topgan.

Markaziy Qozoqiston bir qancha aniq oqim qavzalaridan iborat bolib, ularning shorlik rejimi qar xildir- Qozoqiston past toqlarining eng yirik daryolari To'rg'ay, Irgiz, Sarisuv va Nura, Er osti suvlari ancha boy. Provintsiya uchun oziga xos kenglik zonadari va kozga tashlanadshan balapdlk mintaqalari mavjud: bular mo'tadil quruq va quruq dasht, mo'tadil miptaqaning chala chol va chol zonalaridkr.

Qozoqiston past toqlari landshafti atrofidaqn olkalarinikiga oxshab ketedp. Jumladan sharqiy va janubi — sharqiy qismi Sibir va Marklziy Osiyo landshaftlariga oxshash, qarb va shimoli-qarbida esa Rossiya tekisligining tabiiy sharoiti ta'sirida paydo bolgan landshaftlar qam maijud.

Qozoqiston past toqlarida 5 ta okrug Qozoqiston past toqlari, To'rg'ay supasimon olkasi, Orolboyi qumli chollari, Betpaqdala va Ustyurt okruglari ajratiladi.

Qozoqiston past toqlari okrug provintsiyaning sharqida bolib, unga Qozoqiston past toqlari kiradi. U qarbiy Sibir bilan Balxash koli ortasidagi burma, penepelenlashgan toqli olka. Sharqda Oltoygga va Torboqatoy tizmasiga, qarbda esa To'rg'ay supasimon olkasiga borib taqaladi. Qozoqiston past toqlari Balxash koli va Orol dengizi qavzalari bilan Irtish daryosi qavzasi orasidagi suv ayirgich balandlik bolib, shimol, qarb va janub tomonga pasayib boradi va asta —sekin pasttekisliklarqa qoshilib ketadi.'

Bu toqlarning janubiy chekkasi Balxash kolidan ancha tik kotarilgan qoyali baland qirchoqlar bilan tugaydi. Qozoqiston burmali toqlari qarbdan sharqqa deyarli 1500 km. ga, shimoldan janubga okrug qarbidan 950 km. ga, sharqida esa 350 — 400 qm. ga chozilgan bolib, maydoni 700 ming km² ni tashkil etadiAsosiy qismi 400— 1000 m mutlaq balanlikka ega. Relifi esa sidirqa tekis bolmay, or —qirlardan va qoldiq massiv toqlardan iborat. Bular Qozoqiston past toqlarining markaziy qismida koiroq kenglik boylab chozilgan Karqarali (1403 m), Kent (1469), qizilray (1559) kabi massivlari va Ulugtoq (1135), Chingiztoq (1305) va Kokchaqatoq (887 m) kabi aloqida kotarilgan toqlardir. Qozoqiston past toqlari emirilib, tekislanib kettan, tepalari uncha baland emas. Ularning nisbiy balandligi bir necha metrdan bir necha on metrqa etadi xolos. Toqlar asosan gumbazsimon yoki choziq shaklda. Toqlar orasida kichik — kichik pastliklar va berk botiqlar bor, ular tubida kopincha shor va sayoz kollar, shorxoklar, onda —sonda keng tekisliklar qam uchraydi. Bunday nastliklar qoshilishidan merdian boylab 400 — 500 km. gacha chozilgan keng va yassi vodiylar vujudga kelgan.

Qozoqiston past toqlari Ural —Sibir platformasining qalgoni qisoblanadi. U orta proterozoy va quyi paleozoyda qoyat ulkan Ural —Tyanshan geosinklinal oblastining bir qismi bolgan. Kaledon burmalanishi natijasida past toqlarning qarbiy qismi palaxsali toqlar ortasida kotarilgan. qolgan sharqiy qismi esa yuqori paleozoyning gertsen burmalanishida kotarilgan. Alp orogenezida esa qaytadan biroz kotarilib, qozirgi relef shaklini olgan. Qozoqiston past toqlari okrugining iqlimi qurqoqchil, juda kontinental, qish sovuq yanvarning ortacha qarorati shimolida —19°, janubida—11°, yoz issiq-iyulning ortacha qarorati shimolida Q22°, janubida Q 26°, eng yuqori qarorat Q42,Q44 ga etadi, eng past qarorat esa --45, -49° gacha boradi. ^ Sovuq bolmaydigan davr shimolida 120, janubida 160 kun davom etadi. Yillik yoqin miqdori qamma erida bir xil emas. Shimolida 400 — 300 mm, orta qismida 150 mm, janubida 100 mm dir. Yalpi quyosh radiatsiyasi 110—140 kkalG`sm², quyosh nur sochib turadigan vaqt 2000 — 3000 soatni tashkil etadi. Iqlimi quruq va yogan miqdori kam bolganligi sababli daryolari kam. Ular asosan qor suvlaridan

toyinadi, shuning uchun qor eriganda tolib oqadi, boshqa paytlarda kolmaklarga aylanib qoladi. Kop *daryolar suvini oqmas kollarga borib qoyadi. Daryolarning barchasi qishda muzlaydi. Kollar kop, ammo ularning soni shimoldan janubga qarab keskin kamayib boradi, kopchiligi oqmas, shor kollardir. Ulardan eng yirigi Tengiz kolidir. Kollarning qam qammasi qishda muzlaydi. Eng katta kol — Balxash koli, maydoni 17—19 ming km², uzunligi 605 km, eng keng joyi 74 km, ortacha chuqurligi 6 m, eng chuqur joyi 26,5 m tshtoik botiqda joylashgan, qirchoqlari egri — bugri, shimoliy qirchoqi baland, janubiy qirchoqi past, qarbiy qismi keng va sayoz. Ili daryosi chuchuk suv kelgargani uchup suvi chuchukroq. Sharqiy qismi choziq va suvi shor. Kolning satqi baqorda bir oz kotariladi.

Qozoqiston past toqlarida tuproq va o'simlik qoplami kenqliklar boyicha shimoldan janubga qarab almashinadi.

Okrug	qududi	katta	bolganidan	bu	erda	quruq	dasht,	chala	chol,
kenqlik	landshaft	zonalari	bor.	Past	toqliklar,	ayniqsa			
okrugning	markaziy	qismida	kenqlik	landshaft	zonalari				
biraz	ozgartirgan,	ularda	balandlik	mintaqalari	yaqqol				

korinadi.

Okrugning shimolini egallagan quruq dashtda qora, (chirindisi 6 — 7%) toq tusli kashtan (3-5 %) tuproqlari chalov — betaga dashtlari keng tarqalgan, lekin toq yon baqirlarida qora tuproqlar va chalov, betaga, shuvoq keng tarqalgan. Namlanish koeffitsenti (NK)-0,8-O,4. Yillik yoqin 450-350 mm.

Chala chollar och tG'sli kaiqqan tuproqlari (2—3%) va betaga shuvoqzorlari bilan ajralib turadi. Lekin janubida qonqpr va sur qonqir tuproqlar paydo boladi. NK-0,38-20%. Yoqin miqdori 200 - 350 mm.

qozoqistop past toqllri foydaln qazilmalarga, ayniqsa rudalarga juda boy. Otgan asrning ortalarida qaraqanda komir va mis konlari ochilgan. qaraqanda, Ekibastuz, Maykuben komir qavzalari, Arqalng va Maybaraliq boksit konlari, Jezqazgan, Konqirot va Sayak mis konlari, Otasuv va qorsaqboy

konlari, Judi va Oqsuv merqanets konlari anchadan beri maqsulot berib kelmoqda.

Qozoqiston past toqlarining

markazida polimetal ruda konlari, volfram, molibden, oltin, kumush, qorqoshin konlari topilgan. Bu okrug ot —olanga qam boy, shuning uchun bu erda yaylov chorvachiligi yaxshi rivojlangan. Suqoriladiqan otloqlar qosildorligi 15 — 30 s qa, tabiiy dasht yaylovlarida 8—10 s qa etadi, ortacha qosildorlik 3 —6 s qa ni tashkil etadi.

Okrugda, suv resurslarning etishmasligi boshqa tabiiy resurslardan foydalanishni cheklab turadi. Sanoat tugunlarini va qishloq xojaligini suv bilan ta'minlash uchun Nura daryosida (Temirtov yaqinida), Ishimda (Astanadan yuqoriroqda), Sarisuvda suv omborlari qurilgan. Okrugdagi yirik qidrotextnik qurilmalardan biri Irtish — qaraqanda kanalidir. Uning uzunligi 458 km. U Pavlodardan 30 km janubda Irtishning chap qirchoqidan boshlanadi va qaraqanda sanoat tuguniga boradi. 1971 yilda bitkazilgan bu kanalda bir qancha suv omborlari qurilgan. Kanal suvlari sanoatda va suqorma daqqonchilikda ishlatiladi. Gidrotextnik inshootlarning qurilishi, toq — kon sanoatining rivojlanishi, erlarning qaydalishi okrugning kop joylarida tabiiy landshtaftlarning antropogen landshtaftlar bilan almashinishiga olib keladi. Irtish — qaraqanda kanali atroflarida suvlarning sizilishi natijasida past erlar botqoqliklarga aylandi. Betpaqdala okruqi toshli va qilli chol Betpaqdala platosini •mallab, qarba Sarisuv daryosining quyi oqimidan sharqda Balxash kolining sharqiy soqilgacha 450 — 500 km chamasida chozilab yotadi. Uning janubiy chegarasi Chuv daryosining orta va quyi oqimlari yoqalab otadi. Shimoliy chegarasi 46°30' shimoliy kenqlikka toqri keladi. G

Betpaqdala or —qirli baland tekislik , uning ortacha mutlaq balandligi 300—350 m. Bu baland tekislik qarbidan (250 m)va janubi — qarbdan shimoli —sharq tomon (340,400 — 450 m) kutarilib boradi. Chuv daryosi yaqinidagi janubiy qismi eng iast eri qisoblanib, mutlaq balandligi 180 m. Betpaqdalaning chotlari qam boshqa platolar singari chinklar bilan tugaydi. Ularning nisbiy balandligi 40 — 60 m atrofida. Plato yuzasi •gokis emas— soy, x<ar va tekisliklar birin —ketin almashib kolidi. Okrugning qarbiy va sharqiy qismklarining relefi oir —biriga oxshamaydi. qarbiy qismi qilli tekislik bolib, orilarida tekis suv ayirgichlar va berk shor botiqlar bor. Shorqiy qismi esa baland, or —qirli bolib, u erda tepalar, gryadalar va yakka toklar kop. Bulardan Boyqora (665 m) bilan Jambul (974 m) toqlarini korsatish mumkin. Toqlar asosan granit toshlardan tarkib topgan va nurash jarayonida er yuzasida ochilib qolgan granitlardan juda ajoyib va turli —tuman shakllar vujudga kelgan.

q`G` Betpaqdala mezozoy va naleogep davrlarining qorizental qolda joylashgan qum, qumtosh, qil, shaqal va konqlomerat kabi yotqiziqlardan tashkil topgan bolib, usti asosan paleogen dengiz va kontinental chokindi jinslari bilan qoplangan. Dongliklar kop bolganligi uchui bu erni sertepa tekislik deb atasa qam boladi. Sharqiy qismi toshli chollardan, qarbiy qismi qilli shuvoqli chollardan iborat. *

Iqlimi juda qam kontinental, yoz issiq va quruq, qish sovuq va uzoq davo etadi. qarorat yanvarda — 10,-12°, iyulda Q 21° ni tashkil etadi. Yillik yoqin 100—150 mm, shundan 30 — 35 % i erta baqorda , 15 % i ezda yoqadi. Noyabr oxiridan erda qor erimay qoplami qosil qiladi. qor qoplami 2,5 — 3 oy saqlanib turadi.

Begaaqdalada oqar suvlar yoq, vaqtincha oqar suvlarning ozanlari uchrydi. Shor kollar qam bor. Er osti suvlariga boy, grunt suvlari 5 — 20m chuqurlikda joylashgan, sifati qar xil. Betpaqdalaning landshafti chol tipidadir. Tuproqlari gilli chol qonqir tuproqlar, asosan unumsiz. Osimligi siyrak. Tekisliklarda shuvoq, pastroq erlarida burgan, teresken qamda shoralar osadi, qududi baqorqi va kuzqi yaylov sifatida foydalaniladi. Betpaqdalada toshkomir, qorqoshin va temir rudalari, gips, kvartsit, tuz konlari bor.

Mavzu: To'rg'ay platosi va Muqojar toqlari.

Reja:

1. Okrugning joylashgan orni.
2. Relefi va er usti tuzilishi.
3. Iqlimi.
4. Tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi.

Markaziy Qozoq'iston provintsiyasining qarbiy va shimoli — qarbiy qismida joylashgan. Buokruqqa To'rg'ay supasimon olkasi, Muqojar toqlari kiradi. Ulutoq bklan Muqojar toqlari ortasida To'rg'ay supasimon olkasi joylashgan. Bu plato uzoq vaqt dengiz ostada qolgan va Shimoliy Muz okeani platoning orta qismidagn botiq orqali Orol—Kaspits qavzalari bilan qoshilib turgan. To'rg'ay supasimon olkasi Ishim va Tobol daryo qavzalari bilan Orol dengizi xavzasi orasidagi suv ayirgichkdir. Eig baland eri Irgpz, To'rg'ay va Tobol daryolarknkkq suv ayirgichida joylashgan. bolpb 250-300 m. Relefi jaiubga qarab asta —sekin pasoyib boradi, botiq qisminikg ortacha balandlnp; 70 —S0 metr, unda kop kollar jonlashqag Okrug sr yuzasi emirkG`yui va yuvllish natijasida ayr;m —akriM supachalargy bG`l inS ketgan. Bu erlarda asosai q;um va gil jnnslari tar;"zlqap. To'rg'ay olkasi chala chol landshaft xususiyatiga ega. Iqlimi kontinental bolsa qam Qozoqiston past toqlaridagiqqa nisbatan yumshoqroq, yoqin qam koproq — 200 — 300 mm, u shimoldan janubga kamayib boradi. Yanvar oyining ortacha qarorati -8, — 16°S, iyulniki 16°-30°S. Yirik daryolari To'rg'ay va Irgiz qisoblanadi va ular Shalqartengiz koliga quyiladi. Olkaning eng past joylarida kollar joylashgan. Kollardan eng yirigi Shalqartengiz , uning suvi shor, maydon 1800 km². Boshqa kop kollar sayoz, yozda qurib, shorxokka aylanadi. To'rg'ay ,supasimon olkasining shimoliy qismida dasht shor tuproqlari keng tarqalgan, daryo vodiylari va kol atroflarida shorxoklar, otloq shoralar, shorlangan va shor otloq tuproqlari qosil bolgan. Bu tuproqlarda shora, shuvoq, chim va qiyoq osadi. Chala chollarda qumli va qumoq tuproqlar, shorxoklar bor. O'simlik qoplami yarim butachalar va shoralardan iborat. Efemerlar va efemeroidlar qam uchraydi. To'rg'ay olkasining janubiy qismida kuchli shorlangan qonqir tuproqlar keng tarqalgan, o'simliklari oq shuvoq a boyalichlardan iborat. Mutojar toqlari Ural toqlarining janubiy davomi bolib u merdian boylab 450 km. qa chozilgan. Ural daryosining kondalang vodiysi Muqojar toqlarini Ural Toqlaridan ajratib turadi. Muqojarining qarbiy yonbaqri tik, sharqiy yon baqri qiyaroqdir, ortacha balanddigi 230 — 350 m. Eng baland eri 656 m. Muqojar toqlari gertsen burmalanishida paydo bolgan. Bu olkaning iqlimi chala chol tipidagi kontinental iqlim bolib, qish sovuq keladi. Yanvar oyining ortacha qavo qarorati —16— 17°, iyulniki Q 22°,Q25°, atrofida. Yillik yoqin miqdori 150 — 250 mm.

Mavzu: Ustyurt platosi va orol boyi qumli cho'llari.

Reja:

1. Okrugning joylashgan orni.
2. Relefi va er usti tuzilishi.
3. Iqlimi.
4. Tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi.

Markaziy Qozoqiston provintsiyasining janubi — qarbida joylashgan. Okrug tarkibida Ustyurt platosi va Manqishloq yarim oroli bor. Ustyurt Manqishloq yarimoroli bilan Orol dengizi oraliqida joylashgan. U baland yassi platodir^ Ortacha muglaq balandligi 200 m. Ammo qarbida 342 m li va janubi — qarbida — qoplonqir chinkida 370 m,~li choqqilari bor. Ustyurtda bir qancha pastliklar uchraydi (Samqum, Asakaovdon, Borsa — kelmas). Ularning mutlaq balandligi 30 — 50 m dan oshmaydi. Ustyurtning oziga xos xususiyatlaridan biri shuki, uning deyarli qamma tomoni jarli yonbaqir (chink) bilan tugallanadn. Chinklarda uchlamchi davrning oqaktosh, mergel gildan

tarkib topgan gorizontaal yotqiziqlari ochilib qolgan. bpqirlari tik jarliklar qosil qilgan. Chinklar Ustyurtning tabiiy chegarasi qisoblanadi. Ustyurt gips — gilli choldan iborat. Uning ustki qismi neogen (Sarmat dengizi) oqaktosh, mergel va gilidan tarkib topgan, 6u jinslar orasida tuz qatlamlari qam uchraydi.

Ustyurt platosining negizi qadimgi yotqiziqlardan, ya'ni mezazoy va paleogen yotqiziqlaridan iborat. Ana shu sababli platonning asli negizi kimmeriy burmalanishida paydo bolgan, leb taxmin qilinadi. Keyinchalik uning usti Sarmat dengizining (miotsen davrida) chokindi jinslari bilan qoplangan.

Ustyurtda oqar suvlar yoq. Grunt suvlari juda qam chuqurda (20 — 50 m) joylashgan. Ular shor. Ustyurt okrugı motadil va subtropik mintaqalar tutishgan erda joylashtan. Shuning uchun uning iqlimi oraliq iqlim. Iyulda qavoning ortacha qarorati 26 — 28°, eng yuqori qarorat 43° qacha boradi. Yanvarning ortacha qavo qarorati —8,-19°. Sovuq bolmaydigan davr qarbida 220 —250, sharqida 180 —200 kun davom etadi. Yillik yoqin 100— 130 mm.

Okrug chollar zonasining shimolida bolib, shimoliy , ya'ni mo'tadil chol zonasiga kiradi. Bu erda sur — qongir va ibtidoiy tuproqlar rivojlangan. Tuproq qatlami ^alin emas va chirindi miqdori (0,5 — 0,8 %) juda oz. Okrug tuproqlarida qipsli qatlam qalin (0,5) bolib, tuproq serkorbanatlidir. Tuproqning yuza qatlami seroqak — qipsli ekanligi va tuzlarning kopligi bilan boshqa tuproqlardan farq qiladi.

Okrugda o'simlik oz va niqoyatda siyrak osadi, eng kop tarqalgaya o'simlik burgan butasi bolib, oralarida shuvoq, chayir, saksovul kabilar uchraydi. Pastekisliklardagi taqir tuproqlar va shorxoklarda qora saksovult sarsazan va boshqa shoralar tarqalgan. Ustyurtda sut emizuvchilarning 36 turi, qushlarning 51 turi, sudralib yuruvchilarning 20 turi bor. Sayqoq, yumronqozig, tulki, bori, jayron keng tarqalgan.

Ustyurt tabiiy sharoitiga kora 3 ta qismga — shimoliy, markaziy va janubiy qismlarga bolinadi. Uning tabiiy boyliklari yaylovlardan va foydali qazilma konlaridan iborat. Neft, gaz va tuzning katta konlari mavjud.

Orolboyi qumli chollari okrugiga Katta va Kichik Borsiq qamda Orodboyi qoraqumi kiradch, Orolboyi qumlari uzoq vaqt davomida dengiz ostida bolgani uchun asosan chokindi toq jinslaridan tuzilgan, er yuzasi esa tortlamchi davrda qosil bolgan qumlar bilan qoalngai.

Orolboyi qoraqumi Orol dengizining shimoli — sharqida joylashgan, janubida bu chol Sirdaryoning quyi oqimidan shimolda Chalqar —Tengiz shorxokiqacha chozilib boradi. Cholning ortacha balandligi 100—200 m. Chalqar - Tengiz shorxoqida va Orolboyida 50—70 m. Er yuzasi Qozoqiston past toqlari tomon kotarilib boradi. Orolboyi qoraqumi qumli chol, undagi qumlar asosan qadimgi allyuvial yotqiziqlardan paydo bolgan. qozir su qumlar mustaqamlangan, dong qumlarga aylangan. Cholda grunt suvlarining kopligi va pastqam erlarda quduq oqka:yash1 oson bolganligi uchun chorvachilik uchun keng nmkoinyatlar bor. Orolboyi qoraqumining qarbida bir —biriga yondosh ravishda Katta va Kichik Borsiq qumlari meridian yonalishida joylashgan. Ular Orol dengiziga tushib ketgan, ortacha balandligi 100 — 200 m. Relefining asosiy shakllari qum tepalari, barxanlar va qoldiq tepalardan iborat. qoldiq tepalar meridian boyicha yonalgan, bir —biridan botiqlar orqali ajralgan. Sharqda er yuzasi tolqinsimon tekisliklar joylashgan. Er yuzasi Orolboyi tomon asta —sekin pasayib boradi.

Okrug iqlimi asosan shimoldan keladigan sovuq qavo massalari va Sibir antitsiklonining qarbiy tarmoqi ta'sirida shakllanaddi. qishda s.ovuq, yanvar oyida ortacha qarorat shimolida —15°S, janubida —10°S boladi. Baqor juda qisqa, ba'zan qishdan birdaniga jazirama yozga otib ketadi. Iyulning ortacha qarorati 25 —26°S. Yillik yoqin miqdori 100—150 mm, asosan qishda va baqorda yoqadi.

Doimiy oqar suvlari yoq, vaqtincha oqar suvlar uchrab turadi. Er osti suvlari kop, chuchuk, ichishga yaroqli, grunt suvlari qamma joyda er yuzasiga yaqin (2—15 m).'

Shimoliy qismidagi qumloqlarda och tusli shorxok kashtan tuproqlar, qoldiq qirlarda shorxok qongir tuproqlar, pastqam joylarda shor tuproqlar tarqalgan. qumli joylarda oq shuvoq, qum shuvoqi, chalov, Sibir erkakogi tarqalgan. Markazidagi qumlarda boyalichlar, juzqunlar, janubida oq saksovullar osadi. Gilli chollarda burganlar. shorlangan erlarda qora shora, sarsaazan, shoxiloq kokpek tarqalgan. Bu erning oziga xos o'simliklari burgan, oq shuvoq, ayqirqiyoq o'simliklaridir. Ular qizilqum va qoraqumda uchramaydi. Bu erlardan yaylov sifatida foydalaniladi.

Mavzu: Betpaqdala va Muyunqum okrugı

Reja:

1. Okrugning joylashgan orni.
2. Relefi va er usti tuzilishi.
3. Iqlimi.

4. Tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi.

Betpaqdala platosini •mallab, qarbda Sarisuv daryosining quyi oqimidan sharqda Balxash kolining sharqiy soqilgacha 450 — 500 km chamasida chozilib yotadi. Uning janubiy chegarasi Chuv daryosining orta va quyi oqimlari yoqalab otadi. Shimoliy chegarasi 46°30' shimoliy kenglikka toqri keladi.

Betpaqdala or — qirli baland tekislik, uning ortacha mutlaq balandligi 300—350 m. Bu baland tekislik qarbidan (250 m) va janubi — qarbdan shimoli — sharq tomon (340,400 — 450 m) kutarilib boradi. Chuv daryosi yaqinidagi janubiy qismi eng iast eri qisoblanib, mutlaq balandligi 180 m. Betpaqdalaning chotlari qam boshqa platolar singari chinklar bilan tuqaydi. Ularning nisbiy balandligi 40 — 60 m atrofida. Plato yuzasi •qokis emas— soy, x<ar va tekisliklar birin —ketin almashib kolidi. Okrugning qarbiy va sharqiy qismlarining relefi oir —biriga oxshamaydi. qarbiy qismi gilli tekislik bolib, orilarida tekis suv ayirgichlar va berk shor botiqlar bor. Shorqiy qismi esa baland, or —qirli bolib, u erda tepalar, gryadalar va yakka toklar kop. Bulardan Boyqora (665 m) bilan Jambul (974 m) toqlarini korsatish mumkin. Toqlar asosan granit toshlardan tarkib topqan va nurash jarayonida er yuzasida ochilib qolqan granitlardan juda ajoyib va turli —tuman shakllar vujudga kelqan.

Betpaqdala mezozoy va naleogep davrlarining gorizontal qolda joylashqan qum, qumtosh, gil, shaqal va konglomerat kabi yotqiziqlardan tashkil topqan bolib, usti asosan paleogen dengiz va kontinental chokindi jinslari bilan qoplangan. Dongliklar kop bolqanligi uchui bu erni sertepa tekislik deb atasa qam boladi. Sharqiy qismi toshli chollardan, qarbiy qismi qilli shuvoqli chollardan iborat.

Iqlimi juda qam kontinental, yoz issiq va quruq, qish sovuq va uzoq davo etadi. qarorat yanvarda — 10,-12°, iyulda Q 21° ni tashkil etadi. Yillik yogin 100—150 mm, shundan 30 — 35 % i erta baqorda, 15 % i ezda yoqadi. Noyabr oxiridan erda qor erimay qoplam qosil qiladi. qor qoplami 2,5 — 3 oy saqlanib turadi.

Begaaqdalada oqar suvlar yoq, vaqtincha oqar suvlarning ozanlari uchrydi. Shor kollar qam bor. Er osti suvlariqa boy, grunt suvlari 5 — 20m chuqurlikda joylashqan, sifati qar xil.

Betpaqdalaning landshafti chol tipidadir. Tuproqlari gilli chol qonqir tuproqlar, asosan unumsiz. Osimligi siyrak. Tekisliklarda shuvoq, pastroq erlarida burqan, teresken qamda shoralar osadi, qududi baqorgi va kuzgi yaylov sifatida foyd&laniladi. Betpaqdalada toshkomir, qorqoshin va temir rudalari, qips, kvartsit, tuz konlari bor.

Muyunqum okruti provintsiyaning eng shimoliy tekisli qismlarini egallaydk. Eu okrugga Balxashboyi tekisligi bilan Muyunqum choli kiradi (Ili, qoratol, Lepsa, Oqsuv, Ayagoz, Chuv, Talas daryolari xavzalari).

Okrugning shimoli — sharqidagi landshaftlarda Sibir tabiatining ta'siri bolsa, qarbga borgan sari esa Turonning ta'siri orta boradi. Okruq relefi asosan tekislikdan iborat bolib, toqlar uning sharq va janub tomonlarini orab olqan.

Moyinqum choli qumli chol bolib, janubda qoratoq va qirgiz tizmalari bilan, shimolda Chuv daryosi bilan oralqan. Cholning ortacha mutlaq balandligi 350 — 400 m, eng baland sharqiy qismi 700 m gacha kotarilqan. qarbiy qismi pastlikdan iborat bolib, mutlaq balandligi 110 m ni tashkil etadi. Chol qarbdan sharqqa 550 km chozilqan. Kengligi sharqda 150—180 km, qarbida 40 km atrofida.

Moyipqum neqizida paleozoy jinslari bor, ustini uchlamchi davrining gil, qum va qumtoshlari qoplab olqan. Uning ustida tortlamchi davrda daryo va soylar oqizib kelqan kvarts va dala shpatidan iborat qalin qum yotqiziqlary vujudga kelqan. U vaqtda Chuv daryosi Talas va Sarisuv daryolari bilan qoshilib Sirdaryoga qoshilqan degan taxminlar bor. Muzlik davridan keyinqi qurqbqchil davrda suv oqizib kelqan qumlar shamol ishi natijasida atrofqa yoyilib, keyinchalik ulardan dong qumlar va qum gryadalari, ularning oraliqlarida gilli — shorxokli past erlar paydo bolqan. Shuning uchun relefining asosiy shakllari qum gryadalari, qum donglaridan iborat, barxanlar qumlik maydonning 7—10% tashkil etadi. qumliklardagi past erlarda qadimgi daryo ozanlari kozga tashlanadi, kichik — kichik kollar uchraydi. Cholning shimoliy qismida qumoq va qumoqli past— baland tekisliklar, janubida esa gilli erlar bor.

Moyinqum iqlimi juda kontinental. Yanvar qarorati 45,— 10°, iyulniki Q 24°. Yillik yoqin migori 200 mm gacha. Sovuqsiz kunlar 170—180 kun. Musbat qaroratlar yigindisi 3575 — 3675° (Chuv vodiysida). Doimitoqar suvlar yoq, ammo er osti suvlari kop, chunki Talas va Chuv daryolarining suvlari qumga shimilib, er tagida toplanadi. Grunt suvlarining chuqurligi cholning markazida 1 — 1,5 m da, qarbida esa 20 — 40 m chuqurlikda yotadi. Grunt suvlari uncha shor emas, qarbga tomon shorliqi ortib boradi.

qumlar va yaxshi rivojlanqan qumli tuproqlarda ilq, chalov, shuvoq, astraqal, juzqun, ajriq, qandim osadi, ba'zi erlarda saksovluzorlar bor, grunt suvi yuza yotqan pastliklarda toqay o'simliklari uchraydi. Gilli toq etaklarida shuvoqli dasht landgdafti qukumron. Moyinqumdan asosan qishki yaylov sifatida foydalaniladi.

Balxashboyi qum choli. Balxash kolidan janubda joylashqan, sharqda Junqoriya Olatoqi, janubda Shimoliy Tyanshan toq oldi tekisliklariga tutashib ketadi. Ortacha balandligi 350 — 400 m, janub va sharq tomonlari biroz balanroq (450 — 500 m). Umuman olqanda chol qududi janubdan shimolga tomon pasayib boradi. Balxashboyi tekisligi qumli chol bolib, bir necha yillik qum

massivlaridan — Tovqum, Sarieshikotrov, Lukqumlardan iborat. Asosiy relef shakllari qumli tekisliklar, dong — gryada va gryadali qumlardir. Ularning nisbiy balandligi 6—10 m, ayrimlari 20 m gacha boradi. Balxashboyi tekisligidagi qumlar suv — muzlik yotqizgan qum va-shaqallardan paydo bolgan. Bu qumlarni muzlik davrida juda sersuv bolgan daryolar keltirgan.

Balxashboyi qum chollarining iqlimi Moyinqumnikiga oxshash, bu erda qam er osti suvlari koproq, chunki toq darelari tekislikka chiqqach yumshoq jinslar orasiqa sizilib ketadi va katta er osti oqimi qosil qilib, Balxash koli tomon oqadi. Shuking uchun grunt suvlari satqining chuqurligi daryo yoqalarida 1 — 3 m, undan uzoqroqda 14 m gacha boradi.

Balxashboyi qum chollaridagi eng katta daryo Ili. Daryo qavzasining toqli qismidan orta qisobda 55 m³G`sek suv oqib tushadi. Ilining uzunligi uning ikki tarmoqi — Tekis va Kunges daryolarining qoshilishidan Balxashqacha 950 km. Ili muzlik — qor suvlaridan toynadi. qopchiqay darasida eni 80 — 150 m.

Chodda osimligi asosan shuvoq, shora, betaga va chalovdan iborat, qumlar orasida botqoq toqaylar bor. Chorvachilikda iylov sifatida foydalaniladi. qopchiqay suv ombori qurilganidan keyin uning atrofida katta erlar

ozlashtirilib, degqonchilik qilinadigan boldi.

Balxashboyi — Moyinqum okrugida xilma-xil tabiiy rosurslar bor. Ili vodiysida neft va gaz topilgan. Okrug qUAUDi serquyosh bolib, quyoshli kunlar soni 250 — 270 ga boradi. Ortacha qarorat 10° dan oshiq bolgan davrda issiqlik resurslari 3000 — 3500° ga etadi. Bu esa issiqsevar ekinlarni ekish va mol qosil olish imkonini beradi.

Okrugda chuchuk er osti suvlarining kopliqi va ularning incha yuza yotishi chorvachilikni rivojlantirishga yaxshi imkon tuqdiradi. Chol aqolisi va chorva toliq suv bilan ta'minlangan. Okrug chollarida chorva yil boyi boqiladi. Daryo vodiylarida :chsa obikor deqkonchilik rivojlangan.

Mavzu: Turon provintsiyasi.

Reja:

1. Okrugning joylashgan orni.
2. Relefi va er usti tuzilishi.
3. Iqlimi.
4. Tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi

Turon provintsiyasi tekislik — toqlik tabiiy kompleksidir Provintsiya tabiatining asosiy xususiyatlari neogen va tortlamchi davrlar davomida shakllangan. Olimlar Turon tekisligi va unga yondashgan toq sistemalarini bir butun tabiiy kompleks deb qaraydilar. Tadqiqotchilar provintsiyaqa Turon tekisligining janubi va unga yondashgan (qarab turqan) qarbiy Tyanshan, Oloy, Turkiston va Nurota toq sistemalari, qoratepa, Ziyovuddin — Zirabuloq toqlari, qisor tizmasi va uning janubi - qarbiy tarmoqlari, Janubiy Tojikistonning toqlari, qindiqush, Safedkoq, Nishopurning shimoliy yonbaqirlarini kiritishadi.

Turon provintsiyasining tekislik va toqlik qismlari tabiatining shakllanishida ma'lum farqlar mavjud. Tekislik qismi Turon plitasining janubiy qismini egallagan bolsa, provintsiyaning toqli qismi yosh toq paydo bolish va neotektonik qarakatlar faol kechayotgan olkaqa kiradi. Tekislik qismining mutlaq balandligi 0 — 50 m dan 200 — 300 m gacha bolib, yangi tektonik qarakatlarning kuchsizligi xosdir. Provintsiyaning kamroq qismini egallagan toqli qudud mutlaq balandligi 4500 — 5000 m gacha boradi. Toqlarda toq oldi va toq oraliq botiqlari bolib, ular mezo —kaynozoy yotqiziqlari bilan qoplangan. Lekin toq tekisliklarni oz ichiga olgan Turon provintsiyasi uchun umumiy bolgan oziqa xos xususiyatlari qam bor. Bular quyidaqilardir:

Tabiatning oliqotsendan keyin kontinental sharoitda rivojlanganligi

Toqlik va tekislik qismlarining butun neogen -turtlamchi davrda bir—biri bilan uzvny boqliq qolda rivojlanganligi, ya'ni toqli qismida emirilish roy bergan bolsa, tekislik qismida akkumlyatsiya bolgan.

Z. Iqlimni oziqa xosligi, masalan. yoqishshng yil boyi notekis taqsimlanishi, qavo qaroratining balandligi, qishnnng iliq bolishi. Turon provintsiyasining orografik tuzilishi va makrorelefning oziqa xos xususiyati, qududining shimolga pa shimoli — garbga ochiqlni va janubdan toqlar bilan oraganligidir.

Urto. Osiyoning Evroosiyo matsrigining ortasida va oksaplardan ancha uzoqda joylashga.chligi iqlimining juda qam kokinoptal bulishiga olib kelgan. Turon ancha janubda joylashganligi uchun quyoshdan energiyani ancha kop oladi. Shuning uchun bu er yozi issiq bolib, ancha uzoq davom etadi. Janubiy chollar esa yozda juda qam qizib ketadi. Bu erda quyosh inorqiyasining namni buqlatishga sarf bolmasligi natijasida <-zqi qarorat (ortacha) Q32° gacha boradi. Shu bilan bir qatorda, qishda Sibir antitsiklonining janubiy tarmoqlari ta'sirida sovuq qavo massalari bemalol kirib kelib, Turonning janubida qishniq shu kengliklar uchun xos bolmagan darajada qattiq sovuq bolishiga olib keladi. Bu qol Orta Osiyo tekisliklari iqlimining kontinentalligini sezilarli darajada oshiradi. Iqlimining kontinentalligini korsatuvchi qaroratining yillik (I)arqi kursatqichi Orta Osiyoda qoshni olkalarga nisbatan ancha katta, faqat Sharqiy Sibirdagiga nisbatan kamroqdir. Turonning k«1ta qismi chol va chala chollardan iborat. Bu erga yoqin — sochin (kosan Atlantikadan

kelayotgan nam qavo orqali keladi. Lekin nam [^]avo bu erga ancha isib, namiiing katta qismini yoqotib keladi. Shuning uchun provintsiya iqlimi juda qam quruq. Provintsiya uchun 1'gin — sochin miqdorining kamligi, qavo nisbiy namligining yozda kunduzi juda kamayib ketishi, bulutsizlik natijasida quyoshli naqtning kopligi xosdir.

Turon srovintsiyasida baqor fasli o'simliklarning ^livojlanishi uchun juda qulay, chunki bunda o'simliklarning ^livojlanishi uchun tabiiy nam va issiqlik etarli boladi. Illiq lavrning (mayning boshidan to oktyabrning oqirigacha) meteorejimi qishnikiga butunlay qarama — qarshi bolib, bu davr qaqiqiy kserotermik qisoblanadi. Bu davrda nam etishmasligi va ortiqcha qarorat ta'sirida o'simliklarning tabiiy rivojlanishi koskin chegaralangan boladi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, Turon provintsiyasida bir — biridan farqlanuvchi uchta ekologik davr ajratiladi: Mikrotermik (qishki), mezotermik (baqorqi), kserotermik (yozqi).

Bu "uch davr Turon provintsiyasining tekislik va toq oldi qismlarida, ayniqsa tekislikda yaqqol kuzatiladi. Turon nrovintsiyasida tekislik qismida shimolga tomon va toqlarga kogarilgan sari qavo qaroratnnpig pasayib borishi natijasida yilning sovuq davrida o'simliklarning vegotatsiya davri kamayib boradi.

Turon provintsiyasining shimoliy chegarasida va baland toklarda sovuq davr subtropik tabiatiga xos xossalarini yoqotadi. qish qoshni provintsiyalarda kuzatiladigan qishga oxshab ketadi. Shu bilan birga toqlarga kotarilgan sari illiq davrning ob-qavo rejimi qam asta ozgarib boradi. qarorat pasayib, qavoning namligi ortib boradi, yogin — sochin miqdori kopayadi. Puning oqibatida kserotermik davr qisqarib boradi. Patijada toqlarda baqorqi mezotermik davr uzayadi va ob — qavoda Urta dengiz boyiga xos xususiyatlar ancha kuchli namoyon bula boshlaydi.

Turon tabiiy geografik provintsiyaning iqlimi iliq, qurqoqchil va kontinental. Bu qolat Orta Osiyoning janubi-qarbidan oligotsen dengizi keta boshlagandan oq vujudga kela boshlagan, keyin kontinental rivojlanish davrida qozirgi qoliga kelgan.

Turon provintsiyasiga oqim modulining juda xilma — xil ekanligi xosdir. Toqli qismida oqim moduli korsatkichlari yuqori. Chunonchi, Junqoriya—Tyanshan provintsiyasida oqim moduli 30 IG`sek bolgan qudud umuman uchramaydi. Turon provintsiyasida esa bunday oqim modullik qudud butun maydonning 18% ni egallaydi. qoshni Junqoriya —Tyanshan provintsiyasida esa atigi 2,5-3% ni tashkil etadi.

Evroosiyoning gorizontol tuproq zonolari sistemasida Turon proviitsiyasi qududi subtropik chol zonasi sifatida ajratilgan. Bu zona Turonning dengiz satqidan 0 — 50 m dan to 200 — 300 m balandda joylashgan tekislik va past toqliklarni' oz ichiga olgan. Turon provintsiyasining tekislik qismida avtomorf surqonqir, qumli chol va taqirli tuproqlar keng miqyosda tarqalgan. Gidromorf tuproqlardan otloq, botqoq tuproqlari va shorqoklarni uchratish mamkin.

Turon provintsiyasi Turkistonda oziga xos o'simlik dunyosi bilan ajralib turadi. Uning qududida o'simliklarning yagona tipdagi balandlik mintaqalari mavjud. Bular quyidagilar:

Chol zonasi — Evroosiyoning kenqlik zonasiga kiradi va shu bilan bir vaqtda Turondaqi balandlik mintaqasining birinchi quyi poqonasi qisoblanadi.

Toq oldi chol — dasht va quruq dasht mintaqasi (adirlar).

Ortacha balanddikdagi toqlardagi ormon — otloq — dasht mintaqasi (toq).

Baland toq dasht va otloq — dasht mintaqasi (yaylov).

Muzlik — nival mintaqasi

Turon provintsiyasi (maydoni 1,2 mln. km²) tekislik va xoq oldi — toq kichik provintsiyalariqa bolinadi- Turon tekislik kichik provintsiyasi provintsiya butun maydonining 67% ini, toqlik kichik provintsiyasi esa 33% ini egallaydi. Tekislik kichik provintsiyasida sakkizta: qarbiy Turkiston, Ozboyorti, Shimoliy qoraqum, quyi Amudaryo, qizilqum, quyi Zarafshon, Markaziy qoraqum, Tajan — Murgab vaAoq oldi -[^]goq kichik provintsiyasida 11 ta: Kapetdoq oldi, Bodxiz^{^^^}qorabel, Janubiy Tojikiston, Oloy, qashqadaryo, Orta Zarafshon, Fargona, Chirchiq — Oqangaron, qoratoq oldi, Pomir va Obixingov - Surqob okruglari pjratiladi. Ozboyorti okruqi. Okrug qarbdada Kaspiy dengizi va qoraboqozgol korfazi, shimolda Janubiy Manqishloq va Ustyurt ilatosi, janubda Ozboy vodiysi, Krasnovodsk va Bolxon kurfazlari, sharqda qoplonkir platosi oraliqida joylashgan va rolefiga kora qar xil bolgan qududni oz ichiga oladi. Okrug tchshrkibiga Krasnovodsk yarim oroli,

Katta Bolxon, Krasnovodsk — qoraboqoz dengiz boyi pasttekisliklari, Anqir ^{li} Isaribobo toqlari, Tuarqir toqi va qaymatdoq, Bajeregan toqi va Takeujik, Chelyunqir platosi, Uchtapa qumlari va Chilmamed qumlari, qorashor va qum — Sebshen botiqlari kiradi. Shuncha katta maydonni egallagan va mutlaq balandligi 31 m L<|Ts to 460 m gacha bolgan bu qUDUD Turkmaniston qoomorfologik xaritasida Krasnovodsk —Ozboyorti olkasi deb pjratilgan. Okrugning eng baland qismi Katta Bolxonda bolib, uppng eng baland choqqisi 1900 m. Okrug quduDi asosan chekislnklardan iborat, u erda plato va qar xil shakldagi va k<ptalikdagi shor yoki qumlar bilan qoplangan botiqlar mavjud.

Okrug qududida yogin —sochin juda kam tushadi, 100 mm dan oshmaydi, faqatgina uning janubida 130—140 mm ni tashkil tgadi.

Okrugning janubida o'simliklarning rivojlanishi uchun imkon bolmaqan davr 3 oy, shimolida esa 3,5 — 4 oyni tashkil atadi. Xaqiqiy qish (qarorat 0° dan past davr) okrug shimolida 2,5 oygacha davom etishi mumkin. Chekka janubda esa kop yillik qarorat 0° dan past bolgan davr

kuzatilmaydi. Shu bilan bir qatorda dengizdan uzoqlashgan sari eng past qarorat pasayib borib, okrugning sharqida —30°, — 33° ni tashkil etadi.

Okrugda yoz issiq bolib, uzoq davom etadi. Okrug qududida Kaspiy dengizining ta'siri uncha keng bolmagan qirchoq boyida ssziladi. Dengiz ta'sirida qishki qarorat biroz yuqoriroq, yozgisi esa biroz pastroq bolib, qish davri qisqaroq. Yozda pisbiy namlik ayniqsa kunduz kunlari biroz balandroq bolishi mumkin.

Okrugning orografik tuzilishi va iqlimiy sharoiti bu erda doimiy oqar suvlarning vujudga kelishiga imkon bermaydi. Lekin vaqtincha oqar suvlar toqlarda va platolarda jarlarning nujudga kelishiga sabab bolgan. Okrugning orografik, litologik, geomorfologik 1 uzilishidagi qar xillik bu erda xilma — xil tuiroq va o'simliklarning vujudga kelishiga sabab bolgan. Okrug qududida chol zonasiga xos bolgan qamma tuproq tiplari uchraydi. Eng keng tarqalganlari sur qonqir, qumli va shorxok tuproqlardir, qar er qar erda taqirlar qam uchraydi.

Sur~qonqir tuproqli erlarda asosan shuvoq, burgan, boyalich, efemer va efemeroidlar keng tarqalgan, qumli tuproqlarda saksovlul, illoq katta maydonlarni egallaydi. Shorxoklarda (dengiz boylarida) sarsazan, qamish, qoqa, shuvoq, tetir va efemerlar koproq orin egallaydilar.

Katta Bolxon yonbaqirlarida balandlik mintaqalari paydo boladi.

Shimoliy qoraqum okrug. qoraqum Orta Osiyodagi eng katta qumli chol bolib, uning maydoni #00000 km2 ga yaqin. U shimolda Ustyurt chinklari, shimoli — qarbda, qarbda Sariqamish botiqi va Ozboy quruq ozani, shimoli — sharqida Amudaryo vodiysi, janubi sharqda Badqiz va qorabel qirlari, janubda Kopetdoq tog oldi qiya tekisliklari bilan oralgan. qoraqum relefiga kora besh qismga bolinadi: Unguzorti (Shimoliy) qoraqum, Pastki yoki Janubiy qoraqum, Kapetdoq oldi, Paropomiz oldi (Janubi — Sharqiy) va Kaspiy boyi tekisligi (Janubi — qarbiy qoraqum).

Shimoliy qoraqum okrug Unguzortini egallab, Unguz quruq ozanlar sistemasidan shimolda joylashgan. Uning qududi qoraqumning boshqa qismlariga nisbatan oldin quruqlikka aylangai. Er yuzasi shimolga, Amudaryoning qadimgi vodiylarni tomon pasayib boradi. Okrugning janubi balandligi 50 — 80 m bolgan tik jarliklar orqali Unguz botiqi bilan qoshilib turadi. Unguzorti pliotssenning kontinental yotqiziqlari — qar xil rangdagi qumtoshlardan qillardan tashkil topgan bolib, ustidan qumlar bilan qoplangan. Okrugning janubida va qarbida qumtoshlar er betiqa chiqib yotadi.

Unguzortining asosiy relef shakllari meridian boylab chozilgan gryadali qumlardan iborat bolib, ularning nisbiy balandligi 75 metr gacha, uzunligi 5 — 8 km dan 20 km gacha, tepa qismning kengligi 1 km gacha, gryadalar orasidagi pastliklarning kengligi kopincha 0,5 km, ba'zan 3 — 4 km gacha boradi. Bu gryadalarini maqalliy aqoli qirlar deb ataydilar. Okrugning shchmoliga tomop gryadalar asta — sekin pasayib boradi. qirlar orasidagi pastliklarda mayda qum gryadalari, taqirlar va shorxoklar uchraydi.

Okrut iqlimi kontinental, quruq qishi qorqumning bopp^a qismlariga pisbatan davomli, sovuqroq, yanvar oyining ortacha qarorati —2 — 6°, eng past qarorat —30° gacha boradi. Iyulning ortacha qarorati 30° atrofida. Okrugda yillik yoqin miqdori 100 mm, asosan baqorda yoqadi. Unguzortida asosan chol sur qonqir va taqirli tuproqlar tarqalgan. Sur —qonqir tuproqlar tipi engil mexanik tarkibli, gilli qatlamli, yuza shorlangandir. qum tepalarida yaxshi rivojlanmagan qumli chol tuproqlari uchraydi. Okrug qududi o'simliklari bilan mustaqamlangan gryada qumliklaridan iborat O'simlik qoplamasi relefiga, er yuzasini qoplagan jinslarning turiqa va gidrogeologik sharoitiga qarab turlicha boladi. Unguzortida qirlarga xos o'simliklar koproq uchraydi. O'simliklar qoplamida oq saksovlul, qandim, cherkez, boyalich, chalov va efemerlar muqim orin tutadi. Oq saksovlulzorlarda em —xashak osimligi bolgan illoq keng tarqalgan. Ular gryadalarining yonbaqirlarida katta maydonni egallaydi. Gryadalar oraligida oq saksovlul bilan qora saksovullar qam uchraydi. Pastqam va shorlangan joylarda illoq ornini mox (yosin) egallagan. Bunday erlarda qora saksovullar va yosinlar eng kop tarqalgan.

Okrug uchun boy va qumli chollarga xos qayvonot dunyosi xosdir. qayvonlardan qoshoyoq, qumsichqon, echkiemar, chipor kaltakesak, chol agamasi, oq ilon, qum boqma iloni eng kop uchraydi. qushlardan xojasavdoqar, cholqarqa qorabovurlar tarqalgan. Okrug qududidan yaylov sifatida foydalaniladi, bu erda oltingugurt konlari ochilgan.

quyi Amudaryo okrug. Okrug Tuyamuyun darasidan to Orol dengizigacha bolgan tekisliklarni oz ichiga oladi. Okrugni shimoldan dengizning qurigan qismi, sharqdan qizilqum va Sulton Uvays toqlari, shimoli — qarbdan Ustyurtning sharqiy chinklari, janubi — qarbdan qorqum orab turadi. Okrugning maydoni 45000 km2, uning qududi shimoldan janubga 365 km ga, qarbdan sharqqa eng keng erida 319 km ga chozilgan. Okrutning shimoli oz ichiga Amudaryoning qozirgi zamon deltasini, Aqchadaryoning allyuvial tekisliklarini, Beltoq balandligini, janubi esa Xorazm vogasini oz ichiga oladi. Okrug qududi Orolga va Sariqamish chokmasi gomonga pasayib boradi. Okrug delta yotqiziqlari bilan toldirilgan bir butun juda katta choxmadir. Bu chokma qam oz navbatida allyuvial yotqiziqlari bilan tolgan Sariqamish —Xorazm, Orolboyi yoki Amudaryo, Axchadaryo va boshqa deltalardan iborat. qar bir delta kichik chokmalarda qosil bolgan.

Delta yassp tekisliklarining mutlaq balandligi eng janubida 114 m ni, Nukusda 73 m, Moynoq atrofida 53 m, dengiz boyida 35 metrni tashkil etadi. Beltoq (142), qushkonatoq (138 m), qiziljar

(118 m), Moynoq (98 m) qoldiq balandliklari atrofida tekislikka nisbatan 50 — 80 metr kotarilib turadi. qadimgi ozanlar, insonning xojalik faoliyati quyi Amudaryo relifini anchamurak kablachtirgan, tabiiy qolatini ozgartirgan.

quyi Amudaryo yotqiziqlari yoshi va litologik tuzilishi jihatidan bir xil emas. Bu erdagi eng qadimiy jinslar bor davri yotqiziqlari bolib, uning negizini tashkil etadi. Bular ustini paleogen, neogen va antropogen jinslari qoplab olgan. Paleogen jinslari Tuyamoyun darasida, Beltoq qirlarida, qushkonatqda uchraydi. Ularning qalinligi 5 — 6 m bolib, asosan yashil gildank iborat. Neogen sarmat va xiva qatlamlaridan iborat bolib, bular kamroq uchraydi.

Tortlamchi davr yotqiziqlari asosan allyuvial va eol yotqiziqlardan iborat. Ularning qalinligi qozirgi zamon deltasida 12 — 60 m, # qadimgi deltada 20—100 metrni tashkl etadi. Delta yotqiziqlarining yuza qismi 2,5 — 7 metrgacha qalinlikdagi qumoq, qumloq va qillarning ozaro aralashmasidan tashkil topgan. Orol dengizining qurigan qismida qumoq, qumloq, gildan iborat qozirgi zamon yotqiziqlari bolib, ular tarkibida qar xil tuzlar mavjud. quyi Amudaryo okrugining qadimdan suqorib deqqonchilik qilinadigan erlarida (Xorazm voqasida) qalinligi 2 — 3 metrga etuvchi agroirrigatsiya qatlami vujudga kelgan.

quyi Amudaryo okruqi Turon provintsiyasining shimolida joylashganligi sababali qishi nisbatan sovuq, yozi issiq, quruq va serquyosh. Bu erda ortacha yillik qavo qarorati 10—12°, sovuq bolmaydigan kunlar Moynoq atrofida 172 kun, Amudaryo deltasida 198 kun, Xivada 208 kunni tashkil etadi. Okrugda qish ob — qavosining vujudga kelishida Arktika qavosi va Sibir antitsiklonning ta'siri katta. Ular qishda okrugda qavo qaroratini keskin pasaytirib yuboradi. Yanvar oyining kop yillik ortacha qarorati —4,5,—7,6° atrofida, eng past qaroraq — 32, — 33°ga, ayrim erlarda -40°gacha pasayadi. Okrugda qaqiqiy qish 3 oy davom etadi, iliq qish esa janubida 10% ni tashkil etadi. Yozgi qarorat okrug qududi sersuv bolganidan atrofda qumliklarga nisbatan past. Iyulning ortacha qarorati Q26°, janubida Q27° 5, chol qismlarida Q29° ni tashkil etadi. Eng past qarorat esa —41, —42° teng. Samarali qarorat yiqindisi qonqirotda 1902°ga, Tortkolda 2385° ga teng.

quyi Amudaryo O'rta Osiyodagi eng qurqoqchil qudud bolib, yillik yoqin 79 — 108 mm ni tashkil etadi va eng kop yoqin qish va baqor oylariga toqri keladi.

Okrutda issiqlik resurslari paxtaning tez pishar navlarshsh, mpkkajoqori, sorgo, sholi, poliz, donli ekinlarining pishib «qgilishini ta'minlaydi. Lekin okrut qududi juda qam surqoqchil bolganligida faqat obikor deqqonchilik bilan shuqullanish mumkin.

Okrugda kechki va baqorqi va ertangi kuzqi qora sovuqlar, Opqorqi jalalar, dollar, kuchli shamollar, chang — tozonlar, qishda qshyu qaroratining —20° dan pasayib ketishi va bunday kumlarning davomli bolishi, yaxmalaklar, qishki qor boronlari X(1lq xojaligiga katta zarar etkazadi. Olimlarning bergan ma'lumotlariga kora Amudaryo deltasiga keladpgan kop yillik er usti suvlarining miqdori ilgari 46,6 kub. km ni tashkil etgan. qozir suvning keskin kpmayishi natijasida Amudaryo deltasida keskin ozqarishlar yu.ch berdi, daryoqa oqava, zovur suvlarining tashlanishi tuqfayli uning minerallashish darajasi ortib (shorliqi 2,5 — 3 qG'l gacha etdi) va qar xil kimyoviy moddalar bilan ifloslandi. qozir Janubiy Orolboyida Amudaryo suvlari qisobiga eski qurib qolgan kollar, ekologik muvozanatni saqlash maqsadida goddirilmoqda.

Okrugda gidrogeologik sharoit bir xil emas. Grunt suvlarining siljishi juda sust. Songgi yillarda Orol suv (•ggqining pasayishi tufayli grunt suvining siljishi uchun sharoit vujudga keldi va deltada qidrojimning ozqarishi suvning satqining pasayishiga sabab boldi. Suqoriladigan erlarda grunt suvi er yuzasidan 0,8 — 3,6 m, suqorilmaydigan erlarda 10—15 m, chol zonasida 20 — 30 m chuqurlikda yotadi. Uning minerallashish darajasi shu yonalishda 3 — 5 gG'l dan 10 — 50 gG'l gacha ozqaradi.

Okrug tuproqlari ularni qosil qiluvchi omillarning xususiyatlariga boqliq ravishda xilma —xil. qadimgi qoldiq balandliklar va Axchadaryo deltasida qumoq va sur qonqir chuproqlar, qoldiq shorxoklar tarqalgan. Sizot suvlari yaqin bolgan erlarda otloq, otloq —taqir, botqoq —otloq Va shorxoklarning gamma turlari uchraydi. Bu tuproqlar turli darajada shorlangan. Deqqonchilik erlarining shorlanishiga qarshi meliorativ tadbirlar qollanishi zarur.

quyi Amudaryoda asosan toqay, qalofit, psammofit o'simlik turlari keng tarqalgan. Toqaylar Amudaryoning qozirgi zamon deltasidagi gidromorf tuproqlar tarqalgan qayirlarida, Lmudaryoning ozaniga yaqin qar ikkala soqillarida, kol boylarida, suv bilan toladigan ozanlar chekkalarida uchraydi. Toqayzorlar ikki yarusdan iborat bolib, yuqorn yarusda tol, jiyda, turonqil, pastki yarusda esa yulqun, qamish va boshqa o'simliklar osadi.

Okrug qududida qidrojimning ozqarishi 700000 gektarga yaqin toqayzorlarning qurishiga olib keldi. Toqay o'simliklari okrugdagi Boday toqay qoriqxonasida tabiiy qolda saqlab kelinmoqda. Galofitlar Orolning qurigan qismidagi shorxoklarda, Sudochi kolining janubida va boshqa shorxoklar tarqalgan erlarda osadi. Galofitlardan sarsazan, qarabarak, yulqun, itsigak va bir yillik shora o'simliklari eng kop tarqalgan.

Psammofit o'simliklardan selin, juzqun, oq saksoyul, quyonsuyak, qizilcha, shoralar okrugning qoraqum va qizilqumga tutashgan erlarida keng tarqalgan.

quyi Amudaryo okrutida sut emizuvchilar, qushlar, baliqlar yashashi uchun sharoit qulay bolganligi uchun ular boshqa okruglarga nisbatan bu erda koproq tarqalgan. qushlarning 222 turi,

sut emizuvchilarning 31 turi (asosan kemiruvchilar), baliqlarning 30 turi mavjud. quyi Amudaryo okrugining tabiiy boylikdari xilma —xil bolib, eng muqimlari foydali qazilmalar (neft, gaz, tuzlar) va er —suv resurslaridir. Okrugda 2,4 mln gektarga yaqin suqorishga yaroqli er mavjud. Shundan qozirgi kunda atigi 0,6 mln gektari suqoriladi. qamishzor va otloqlar qam okrugning eng muqim boyliklaridir. qozir ularni suqorish yoli bilan tiklash ishlari olib borilmoqda.

Mavzu: Qizilqum va Qoraqum platosi.

Reja:

1. Okrugning joylashgan orni.
2. Relifi va er usti tuzilishi.
3. Iqlimi.
4. Tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi

Okrug qizilqum cholini oz ichiga olib, Amudaryo va Sirdaryo oraliqida joylashgan. Cholning qizilqum deb atalishiga sabab uning kop qismini eqallab yotqan qumlar rangining qizilligidir. qizilqumda qadimgi qoldiq past toqlardagi qizqish jinslarning nurashidan qosil bolgan qoldiq qumlar kop erda qizil ranga ega. qizilqumning janubiy qismida esa qumlar rangi toq, kul rang. Bu qumlar Zarafshon daryosi olib kelgan yotqiziqlardan qosil bolgan, qizil tuproqlar bilan arashlamagan.

qizilqumning tekislik qismi neogen va antropagen davrining dengiz va daryo yotqiziqлари bilan qoqlangan, ustyani esa qalinligi 10-12 m keladigan qumlar qoqlab olgan. Okrugning eng qadimiy quruqlikka aylangan qismi paleozoy qoldiq toqlaridir. Ular paleozoyda juda baland bolib, Ural bilan Tyanshanni boqlab turganlar. Paleozoy slanets qumtoshlaridan tashkil topgan bu qoldiq toq etaklarida bor va paleogen davrlari platolari joylashib, ular qumtosh, kanglomerat, mergel, gil va qum kabi jinslardan tashkil topgan. Toqlar atrofida nurash materiallari toplanib; kengligi bir necha kilometrqa boradigan qalin shelflar paydo bolgan. Ularning mutloq balanddigi 300 — 400 m ga yotadi, toqlardan uzoqlashgan sari pasayib, 200—100 m. ga tushib qoladi. Toq yon —baqirlarida chuchuk buloqlar chiqib yotadi. qoldiq toqlardan oltin, feruza, volfram, yashma va boshqalar, tekislik qismida esa qaz, neft, uran, fasforit, oltingugurt konlari mavjud.

qizilqumning markazida qoldiq toqlar orasida tektonik va eol jarayonlar ta'sirida qosil bolgan berk botiqlar xam uchraydi. Ularning tubini qum bosgan bolib, usti taqirlar yoki shorxaklardan iborat. Botiqlarning eng kattalari Oyoqoqitma (134 m), qorabta (74 m), Mingbuloqdir (—12 m).

qizilqum janubi — sharqdan shimoli qarbga pasayib boradi. Uning ortacha mutlaq balandligi 200 — 300 m, janubi — sharqida 350 — 400 m, shimoli — qarbida esa 90—100 m dir. Relifining asosiy shakllari eol qumliklari, past toqlar atrofida yarolliyuvial shleyflar, platolar, oqimsiz botiqlar va qadimgi daryo ozanlaridir.

qum massivlari asosan okrugning shimoli — qarbida joylashgan va ularda eng kop tarqalgan eol shakllari pushtasimon qum tepalari bolib, ular koproq meridian yonalishiga ega va o'simliklar bilan mustaqamlangan. Ularning nisbiy balandligi 4—15 m, ayrim erlarda 50 — 70 metrqa etadi. Pushtasimon bu tepalar orasi kopincha qiyoqsiz taqirlar bilan band. qum relifi shakllaridan yana dong qumlar, barxanlar qam uchraydi. Dong qumdar qizilqumning markaziy qismida, barxanlar esa uning qarbiy qismida Amudaryoning ong qirgoqi boylab keng tarqalgan. Barxanlarning balandligi 10 m qacha etadi. Ular kopincha bir —biri bilan qoshilib, barxan zanjirlarini qosil qiladi.

qizilqumda kopdan —kop qadimgi quruq ozanlar uchraydi. Ulardan eng kattasi Janadaryo bolib, u taxminan qizilorda shaqri yaqinida boshlanib, janubi —qarb tomon oqqan va bu ozan orqali Sirdaryo suvlari qachonlardir Orol deengizigacha borib ^uyilgan Sulton Uvays toqining sharqiy qismidan Orol dengizining janubi — qarbiy qirgoqigacha Amudaryoning qadimgi ozani Aqchadaryo chozilib yotibdi. U uzunligi 170 km, kengligi 25 km keladigan delta qosil qilgan. qizilqumning janubiy qismida qam bir necha qadimgi ozanlar mavjud, bular Sirdaryoning qadimgi ozani Daryosoy va Zarafshonning Moxandaryo ozanidir.

qizilqum iqlimi atrofida voqalarnikidan ajralib churadi. qishda okrugda gavo qarorati ancha past boladi, yoz esa issiq: iyul oyining ortacha kop yillik qaroratqg Q 30, Q31° ni tashkil etadi, eng yuqori qarorat 46 ° boradi. Yillik yoqin miqdori 100 mm atrofida, okrug maydonining kattaligi va mutlaq balandlikdagi farq (1000 m) ichki iqlimiy tafovutlarni keltirib chiqarqan.

Okrug qududi juda qam quruq bolgani uchun doimiy oqar suvlar shakllanmaydi. Lekin okrug er osti suvlariga ancha boy bolib, ular yaylovlarni, toq —kon sanoatini suv bilai ta'minlashda, kichik —kichik ekinzorlarni suqorishda aqamiyatga ega. qizilqumning kop qismida Turon svitasi qumliklarida uchraydigan, yoqinlar qisobiqa toyinadigan grunt suvlarining minerallashish darajasi yuqori, ichish uchun yaramaydi qalin barxan qumlari ostida G'axminan 100 m chuqurlikda chuchuk grunt suv mavjud bolib, ularning minerallashish darajasi 1 gG'l dan

kam. Chuchuk grunt suvlarining katta miqdori qoldiq toqlar etaklaridagi prolyuvial yotqiziqlar orasida qam mavjud Mezazoy va paleogen yotqiziqlari orasidan bosimli artezian chuchuk er osti suvining katta zaqirasi bor. Ularning minerallashish darajasi botiqlarda 1—3 gG`l ni-tashkil etadi. Okrugda er osti suvining dinamik miqdori sekundiga 58 — 60 m3 ni tashkil qilib, shundan 11 m3G`sek Markaziy qizilqumga, 4 m3G`sek qizilqumning shimoli sharqi va shimoliqa 43,6 m3G`sek qizilqumning shimoli — qarbiga toqri keladi.

qizilqum okrugida juda katta maydonni egallagan qumliklardan chol qumli tuproqlar, qoldiq toqlar atrofida shleyflarda sur qonqir tuproqlar, botiqlarda taqirli

tuproqlar, taqirlar, shorxoklar keng tarqalgan. Bu tuproqlar kamqosil, ularda chirindi miqdori 0,4—0,5 % dan oshmaydi. qizilqumda uzoq davom etadigan jazirama quruq yoz sharoitiga moslashgan kserofit, psammofit va efemer o'simliklar osadi. Baqorda efemer va efemeroidlardan rang, qonqirbosh, yaltirbosh, lolaqizqaldoq, chuchmoma, qovrak kabilar bilan qoplanib cholga oxshamay qoladi. Lekin kunlarning isishi bilan efemer va efemeroidlar sarqayib qurib qoladi, psammofit, kserofit o'simliklari oz vegetatsiyasini davoya ettiradi. Mustaqamlangan qumlarda juzqun, oq saksovul, quyonsuyak, qapdim, selin kabilar qoldiq toqlarda va ularning shleyflarida shuvoq, burgan, teresken, toshburgan, saksovul kabilar, botiqlarda qora saksovul, yulqun, baliqkoz, sarsazan, qorabaroq va boshqa bir yillik shoralar, taqir va taqir tuproqli erlarda donashor, bir yillik shoralar osadi.

qizilqum qayvonlari Oрта Osiyo chollariqa xos bolgan vakillardan iborat. Lekin okrugda taroq barmoqli qoshoyoq, xojasavdoqar kabi endimeklar mavjud. Amudaryo boyi toqaylarida qoz, ordak, qirgovul, tonqiz, xongul kabilar uchraydi. qizilqum qoriqxonasida toqay landshafti va u erdagi o'simlik va qpyvonot dunyosi muqofaza qilinadi.

qarbiy Turkiston okrug. Okrug Kaspiy boyi pasttekisligida joylashgan. Bu pasttekislik Kapetdoqdan qarbda, Katta Bolxon toqidan janubda joylashgan bolib, uning quduvida Msserian, Kiymir — Chikishlar va Balxonyoni tektonik zonalari mavjud. Kaspiyboyi pasttekisligi Kapetdoqning qarbida joylashgan zich quruq soylar bilan parchalangan toq oldi taqir tekisligidan iborat. Mutlaq balandligi 0 — 200 m va er yuzasi prolyuvial qumoq — gilsimon jiislardan tashkil topgan.

Keymir — Chekishlar tektonik zonasi pasttekislik qarbida joylashgan bolib, uning past eriga toqri keladi. Uning mutlaq balandligi Kaspiy boyida —25 m bolša, sharqida 200 metrgacha kotariladi. Bu zonada Atrek daryosining qozirqi va qadimgi deltasi, qasanquli qirqoqboyi pasttekisligi joylashgan.

Okrugning shimolida Bolgonyoni tektonik zonasi mavjud. Uning quduvida Kyo^kor shorxogi va bir nechta qum massivlari bor.

Okrug iqlimi atrofida quduvlardan qavoning sernamligi, qishining yumshogligi, termik resurslarga boyligi bilan ajralib turadi- Yillik yoqin miqdori 90 — 200 mm., Q5° dan yuqori bolgan qaroratlar yiqindisi 5200-6100 larajani, yanvarning ortacha kop yillik qavo qarorati Q1,5Q5° ni tashkil etadi.

Okrugning asosiy daryosi Kaspiy qavzasiga kiruvchi Atrekdir. U mavsumiy qor va yomqir suvlaridan toyinadi. Daryoning ortacha yillik suv sarfi qizil — Atrek shaqri yonida 9,8 m3G`sek bolib, daryo suvi suqorishqa toliq olib qoyiladi.

Tuproq va o'simlik okrug quduvida ma'lum qonuniyatlar asosida tarqalgan. Eng past erlari sarsazan va shoxiloq bilan qoplangan shorxoklardan iborat. Ular orasida oq saksovul, cherkez, singrenlar bilan mustaqamlangan qum massivlari uchraydi. Gilli Messerian tekisligida lishaynik va suv otlari uchraydigan taqirlar keng tarqalgan. Okrugning baland sharqiy qismida och tusli boz tuproqlarda shuvoqzor uchraydi.

Markaziy qoraqum okrug. Markaziy qoraqum Pastki qoraqumning qarbida Amudaryodan qarbda Bolxon tor yoliqacha bolgan quduhini egallagan. Shimolda Pastki

qoraqum, Orqaunguz qoraqumidan tik tushgan, nisbiy balandligi 40 — 75 metr bolgan Orqaunguz chinklari bilan ajralib turadi. qarbda okrug Ozboyorti okrug bilan Ozboy vodiysining ong baland soqili orqali chegaralanadi. Janubda okrug chegarasi Kapetdoqning prolyuvial tekisliklarining va Tajan — Murgob deltalari, Pastki qoraqum bilan, sharqda Obruchev cholining janubi — sharqiy qoraqum qumliklari bilan tutashgan erlaridan otadi.

Deyarli aniq tabiiy chegaralarga ega bolgan Pastki qoraqum garbdan sharqqa 970 km. ga chozilgan. Uning kenqligi 60 — 240 km oraliqida bolib, eng tor eri qarbida Bolxon tor yoliqa tutashgan qismida bolib, kenqligi 10—15 km tashkil etadi. Mutlaq balandligi qarbda 0 metrdan sharqda 200 — 300 metrgacha ozgaradi.

Okrug qududi qadimgi geologik davrlarda uzoq vaqt davomida dengiz ostida bolgan, neogen davrida dengiz chekingandan keyin uning er yuzasi shakllangan. Asosan qumlar bilan qoplangan.

Okrugdagi asosiy relef shakllari gryadali qumlar, barxanlar, qum tepalari, taqirlar va botiqlardan iborat. Relefning asosiy shaklitsi qum relefi shakllari tashkil qiladi. Gryadali qumlar okrugda eng kop tarqalgan. Ular asosan shimoli — qarbgga yonalgan bolib, nisbiy balandligi 15 — 20 m gacha boradi. Okrugning janubida taqirlar va shorxoklar keng tarqalgan.

Iqlimi kontinental, quruq iklim. qishki qarorat va yoqin miqdori farqi okrug qududida kozga tashlanib turadi. Yanvar oyinnpg ortacha qarorati okrug pgimolida manfiy bolib, — 3°S ptofida, janubi musbat Q2° dan pastga tushmaydi- Iyulning ortacha qarorati 30 — 32°S atrofida. Yillik yoqin midori gam okrug qududida bir xil emas: shimoli— sharqida, shimolida 90 — 95 mm ni tashkil etsa, qarbida 150 mm, ba'zi erlarda 200 mm qa etadi va eng kop yoqin baqor oylarida yoqadi.

Okrugda grunt suvlarining toyinish manbalari, kimyoviy tarkibi xilma—xil. Uning oqimi er yuzasi qiyaligi boilab shimoli — qarbga va qarbga tomonga yonalgan. Er osti suvlari asosan kuchli shorlangan. Amudaryo yaqinida, Tajan-Murqob va Kapetdoq yaqinlarida shorligi kamayadi. qumlar ostida chuchuk grunt suv zaxiralari topilgan. Ular qoraqum kanali atroflarida gam kop uchraydi.

Pastki qoraqumda qumli chol va va taqir tuproqlari, pastqam joylarda shorxok taqirlar va taqirlar taralgan.

O'simlik qoplamida efemerlar muqim orin tutadi. qumli joylarda iloqli, shuvoqli, efemerli va boyalichli o'simlik turlari osgan va oq va qora saksovluzorlar kop. Oq saksavullar baland joylarda, qora saksovluzorlar pastqam va shorlangan joylarda uchraydi. Oq saksovluzorlarda em —xashak o'simlik bolgan iloq keng tarqalgan. qarakatdagi barxanlarda selin va qandim, taqirlarda lishaynik va suv otlari, shorxoklarda qorabaroq va sarsazan osadi.

Eng kop tarqalgan qayvonlar qoshoyoq va qumeichqon, kaltakesak (echkiemar, chipor kaltakesak, chol agamasi), ilonlar (oqilon, qum boqma iloni) va boshqalar.

Tajan-Murqob okruqi. Okrug Tajan va Murqob daryolarining deltasida, Badqiz va qorabel qirlarining shimolidagi balandligi 150 — 500 m bolgan qiya eol akkumulyativ tekisliklarda joylashgan. U shimolda Markaziy qorakum, qarbda yosh toqlar va janubda Badqiz — qorabel okruglari bilan chegaradoshdir. Bu katta tekislikni janubi — sharqdan shimoli — qarbga tomon Tajan va Murqob daryolari kesib otgan. Bu daryolar kam suvligi, oqimining asosan qish oylariga toqri kelishi, suvning loyqalig bilan ajralib turadn. Ulardashg toyinishida yomqir, qor, va er osti suvlari muqim orin tutadi Okrugda katta maydonlarda tortlamchi davr yotqiziqlarLa shorligi 2 qG'l qacha bolgan grunt suvi linzalari uchraydi.

Tajan —Murqob okruqi iqlimi qishning iligliqi bilai ajralib turadi. qishda gam o'simliklarning rivojlayaiNsh mumkin. Bunday vegetatsion qishlar kuzatilgan 100 yilda 65 ~ 80 yilni tashkil etgan. Lekin mutlaq past qarorat *{— 24 — 28 G` bu kengliklarga xos emas. Yanvar oyining ortacha qarorati okro shimolida Q0,5°S, janubda Q2°S, ayrim kunlari qavo qaroraq « shimoldan sovuq Arktika, qavo massasi Sibir antitsikloni kirib kelganda —24°S, — 28°S qacha tushib ketishi mumkin. Yozi issiq, iyulning ortacha qaroati Q29°S, Q31°S, eng yugori Q45°S, Q47°S qacha etishi mumkin. Yoqin miqdori kam, shimolida 130 — 150 mm, janubida 150-200 mm.

Tuproqlari asosan qumli chol, taqirli va voqa tuproqlaridan iborat. qoraqum kanali. qurilqandan song, undan, shaqobcha kanallardan, suv omborlaridan er ostiga katta miqdordagi suvning sizilishi va uning oqimining ta'minlanmaqlig oqibatida grunt suvining satqi, ayniqsa delta qismlarida, kesqin kotarildi. Oqibatda gidromorf tuproqlar, shorxoklar, qar xil darajada shorlangan tuproqlar maydoni keskin ortdi. qozirgi vaqtda tuproq qolatini yaxshilash muqim vazifa bolib qolgan.

Mavzu: Savur, Torboq'otoy va Jung'oriya toq'lari

Reja:

1. Okrugning joylashgan orni.
2. Relefi va er usti tuzilishi.
3. Iqlimi.
4. Tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi

Bu okrugga Torboqatoy, Savur, Junqoriya Olatoqi toqlari, Zaysan, Olakol va Ili toq oraliqi botiqlari kiradi.

Orta Osiyoning eng shimoli — sharqida Oltoy toqlari bilan Tyanshan toqlari orasida yakka — yakka qolda Savur va Torboqatoy toqlari joylashgan. Torboqatoy ikki qismdan iborat: qarbiy va sharqiy.

qarbiy Torboqatoy Qozoqiston qududida, sharqiy qismi Xitoyda joylashgan. Savur toqlari sharqiy Torboqatoyning shimoli — sharqiy davo'mi. Torboqatoy toqlari qarbda uncha baland emas (2000-2500 m). sharqda esa ancha balandlashib, doimiy qor bilan qoplanib yotadi. Eng baland nuqtasi Muztoq(3816 m) — Savurda joylashgan. qarbiy Torboqatoyning shimliy yonbaqri tarmoqlanib ketgan, platolar bor. janubiy yonbaqri esa ancha tik bolib, u erda chuqur vodiylar kop. Eng baland nuqtasi Tystoq bolib, balandligi 2992 m.

Torboqatoy toqlari Junqoriya toq sistemasidan Sassiqkol, Olakol, Ebinur kollari qavzalari orqali ajralib turadi. Bu qavzaning mutlaq balandligi 350 — 400 m, kengligi 100 km, sharqida esa 15 km. Bu erda "Junqoriya darvozasi" joylashgan.

Junqoriya Olatoqi Torboqatoy toqidan Olakol botiqi orqali, Tyanshandan esa Ili vodiysi (kengligi 100 km, balandligi 450 — 600 m) orqali ajralib turadi va qarbdan sharqqa 400 km masofaga chozilgan. U ikkita bosh tizmadan iborat. Koksuv daryosining vodiysi bu tizmalarni ikkiga ajratib

turadi. Junqoriya Olatoqining asosiy tizmalari 4000 m dan balandroq. Eng baland eri Sarqaggoqda bolib (4787 m), u janubiy tizmaning sharqiy qismida joylashgan. Toqning baland qismlari muzlik landshaftiga, quyi zonalar esa chuqur va tor daryo vodiylaridan iborat bolib, erozion landshaftga ega. Toq oldi tekisliklarida yoyilma kopuslari va terrasalar keng erlarni ishqol qilib yotadi. Junqoriya Olatoqida maydoni 1000 km² bolgan 369 ta muzlik bor. Ularning eng yiriklarining uzunligi 5 — 8 km dan oshmaydi. Kopchilik muzliklar shimoliy yonbaqirlaridadir. Bu erda doimiy qor chiziqli 3000 — 3300 m dan otsa, janubiy yonbaqrida balandroq 3500 — 3300 m dan otadi.

Sharqiy Qozoqiston toqlarining qammasi asosan palezoy erasining ikkinchi yarmida roy bergan gertsin burmalanishi bosqichida shakllangan.

Sharqiy Qozoqiston okrug iqlimi Sibir va Markaziy Osiyo iqlimi ta'sirida tarkib topadi. qishi sovuq, yozi issiq, quruq. Toqlarida balandlik mintaqalari namoyon bolgan. Daryolari asosan sharq va qarbga tomon oqadi. Binobarin okrug toqlari sharq va qarb tomonlarga oquvchi daryolar. qavzalari uchun suv ayirgich qisoblanadi. Daryolari asosan muz va qor suvlaridan toyinadi. Qozog'istoning eng yirik kollari. shu okrugda joylashgan. Ularni kopchiligi tektonik kollari. Eng yirik kollari Zaysan, Ebinur, Olakol, Sayramnur va boshqalardir.

Okrug toqlarining quyi qismlari chol, chala chol va dasht o'simliklari va tuproqlari bilan qoplangan. Savur toqining shimoliy yonbaqirlarida ortacha balandlikdagi toq otloqlari, Sibir tiloqochi va Tyanshan eli ormonlari tarqalgan. Vodiylarda ormon qalin. U 2600 m balandlikkacha kotarilib boradi. Torboqatoyda ormon kam, u aksincha vodiylarda koproq uchraydi. Toqning janubiy yonbaqirida butazorlar va otloqlar kop.

Junqoriya Olatoqida balandlik landshaft mintaqalari yaqqol korinib turadi. Tizmaning janubiy yonbaqrida chol, chala chol, dasht, subalp va alp tipidagi o'simlik mintaqalari mavjud. Bu yonbaqirda o'simliklar u qadar kop emas, ayniqsa daraxtlar juda kam. Ular nam erlarda — daryo vodiylarida uchraydi.

Shimoliy yonbaqrida o'simliklar kop, balandlik mintaqalari butunlay boshqacha, bu erda butalar osib yotgan dasht, igna bargli ormon va alp mintaqalari bor. Bu erda o'simliklar asosan Oltoy — Sibir tipidagi o'simliklardir. Ormon -otloq mintaqasi 1200 — 2600 m balandliklarda bolib, undan yuqorida subalp va alp otloqlari joylashgan. >tloq erlarda qoratuproqsimon tuproqlar, ormonlarda qora rangli ormon tuproqlari, toq etaklaridagi chol va chala chol mintaqalarining qonqir va kashtan tuproqlari rivojlangan. Savur, Torboqatoy toqlarida 2000-2500 m dan balandda doimiy muzlab yotgan erlar uchraydi. Junqoriya Olatoqida muzliklar esa 2600 — 2800 m balandlikda joylashgan.

Okrug qududi tabiiy resurslarga boy. Foydali qazilmalardan mis, temir rudalari, polimetallar, mineral buloqlar, Savurda toshkomir va qonqir komir, yonuvchi slanets konlari bor. Toq oldi tekisliklari deqqoyachilik va boqdorchilikda, tog yaylovlari gosht —sut chorvachiligida foydalaniladi. Ormonlari tuproqni yuvilishdan saqlash maqsadida kop kesilmaydi.

Junqoriya — Tyanshan provintsiyasi Orta Osiyo shimoli — sharqida joylashgan tekislik — toqlik tabiiy kompleksi bolib, shimolda Torboqatoy va Savur toqlaridan janubda Kokshaqaltoq na janubi — qarbda Farqona tizmasiga, qarbda. qoratoq, Talas va qirgiziston tizmasigacha bolgan erg'arni oz ichiga oladi. Provintsiya tarkibiga Junqoriya toqlari, Balxash boyi va Sassiqlik — Olakol tekisliklari, Moyinqum choli, Issiq kolbotiqi va Markaziy Tyanshan toqlari kiradi. Junqoriya — Tyanshan provintsiyasi Karatoq — Farqona tizmalari suvayirgichidan sharqda va shimoli — sharqda joylashgan. Prvintsiyada tekisliklar shimolda joylashgan bolib, qududi janubga tomon I (toqlarga) kotarilib boradi. Toqlik qismining ortasi Ichki Tyanshanda joylashgan. Junqoriya — Tyanshan qarbdan va janubi — qarbdan, janubdan orografik chegaralarga ega bolib, uning qududi shimoli — qarbga, shimolga va sharqqa tomon ochiqdir.

Prvintsiyaning	tekislik	qismi	Janubiy	Balxash	boyi
tekisligi (346 — 464 m),,	Moyinqum	chollaridan	(340 — 404 m)		
iborat. Bu	tekisliklar	janubda	Shimoliy	Tyanshan	toq
tizmalariga	tutashadi.	Toqlarning	ayrimlari	—	Junqoriya

Olatoqining Ketmon, Kungay Olatoqi, Zoinli Olatoqi balandligi 4000 m dan oshadi.

Markaziy Tyanshan E.M.Murzaev fikricha, Markaziy Osiyoning Orta Osiyodagi bolaqidir. Shuning uchun Junqoriya — Tyanshan provintsiyasi qishining qattiqligi, madaniy va yovvoyi qolda osuvchi o'simliklarning qishda ryvojlanish imkoni yoqlig bilan Turon provintsiyasidan farq qiladi. Yanvar oyining ortacha qarorati provintsiyada —9,6 dan (Muyinqum) to — 23,9° gacha (Markaziy Tyanshanda) ozgaradi, eng past qarorat esa tekislik qismida —40, —45° gacha boradi. Provintsiyada qavo qaroratining yillik farqi Turon provintsiyasiqa nisbatan katta bolib, 36,6° gacha boradi. U Turon provintsiyasidan yoqin — sochin rejimi, miqdori bilan qam farq qiladi. Turonda qishda yoqin — sochinning 30%, baqorda 40%, yozda 5— 10% ayrim joylarda 12—13% tushsa, Markaziy Tyanshanda qishda yoqin kam bolib, baqorda, ayniqsa yozda keskin ortib ketadi.

Orta Osiyoning toqli qismida olimlarning ma'lumotlariga kora 5000 kub mG sek oqim qosil boladi, ortacha oqim moduli esa 1 km² da 5,5 lG`sek ni tashkil etadi. Sersuvligi bilan Turon 1 iqlimli toq tizmalarining janubiy, janubi —qarbiy va qarbii q yonbaqirlari ajralib turadi. Bu erlarqa qarbdan kelayotgan nam e qavo massalari oz ta'sirini otkaza oladi. Trqlarning D ichkarisida joylashgan Ichki Tyanshan va Pomirda nam qavo kam | etib borganligi uchun oqim moduli kamdir.

Junqoriya-Tyanshan provintsiyasida va Pomirda qech qaeirida oqim moduli 30 IG`sek. dan oshmaydi. 20-30 IG sek oqim moduliga faqat Junqoriyaya-Tyanshan provintsiyasidagi suv qavzalari maydonining 2,5-3% i toqri keladi, qolgan, 97% ida .oqim moduli 20 IG`sek dan kam. Junqoriya —Tyanshan provintsiyasida asosan 3 ta qavza mavjud Bular Norin daryosi qavzasi, Balxash xavzasi va Chuv Talas va Issiq-kol xavzalaridir.

Oroqrafiyasi, qipsometriyasi va iqlimi oziga xos bolqan Ichki Tyanshanga jadvalda berilgan balandlik mintaqalanishidan boshqacharoq balandlik mintaqalanishi tipi toqri keladi. Bu erda chol —chala chol (2000 — 2300 m gacha) —quruq dasht, toq ormon va otloq alp otloqlari va baland toq otloq dashtlari doimiy qorlar, muzliklar mintaqalari mavjud.

Janubi — qarbdan Farqona tizmasi bilan, shimoldan qirgiziston va Terekay Olatoqi bilan, janubdan Kokshaqalltoq bilan oralib turgan Ichki yoki Markaziy Tyanshan uchun kenglik boylab chozilgan toq tizmalari va ularni bir — biridan ajratib turgan toq' oraliqi botiqlarining yonma —yon joylashgani xosdir. Bu olkada toq tizmalarining ortacha balanddigi 4000 — 4500 m atrofida, botiqlar qar xil mutlaq balandlikda joylashgan. Masalan, Ketmontepa botiqi 1000—1500 m da, Norin, Susamir botiqlari 2000 — 2500 m da. Yuqori Norin, Orabel, Sonkol, Chatirkol, Arpa, Oqsoy va boshqa botiqlar ZO00m balandda joylashgan. Binobarin, Ichki Tyanshan toq tizmalarining nisbiy balandligi (botiqlardan) 1000-1500 m dan 2000 — 2500 metr gacha boradi. Junqoriya — Tyanshan provintsiyasining O'rta Osiyoning shimoli — sharqida joylashganligi va makrorelefining xususiyatlari provintsiyaning oziga xos xususiyatlarini shakllantiradi. Junqoriya —Tyanshan provintsiyasining qoratoq — Farqona orografik chegaradan sharqda joylashganligi va «subtropik olkaning» ta'siridan chetda qolishi sababli provintsiya tabiati Markaziy Osiyo tabiatiga oxshab ketadi. Provintsiyaga undan shimolda joylashgan quduqlarning ta'siri qam sezilarlidir.

Ichki Tyann1an relefida usti tekis, salqina tolqinsimon erlar, tekislangap yuzalar kop uchraydi. Ular «sirt» deb ataladi. Sirtlar qozirgi vaqtda kop toq tizmalarining yonbaqnrl-tida, balaid qismlarda saqlanib qolgan. Sirtlar qadimgi toqlarning mezazoy erasnd! pasaygai va tekisliklangai qamda keyinchalik qaita kotaril1-ap qoldiqlaridir. Landshafti kopincha baland toq otloqlaridan iborat, iqlimi salqin. Yozgi otloqlar sifatida foydalaniladi. Sirtlar Knchik va Katta Norin qavzasining yuqori qismi va Tereskay Olatoqining janubiy yonbaqirlari uchun xosdir, lekin ular toq tizmalarining deyarli xamma balanddik mintaqalarida uchraydi.

Junqoriya *- Tyanshan provintsiyasi Turon provintsiyasiga nisbatan ancha qadimgi tabiiy qosiladir. Provintsiya sharoitining shakllanishi mezazoyda boshlanib, xozirgi kungacha davom etmoqda. Ichki Tyanshan tabiati mezazoy oxiri, mezo — kaynazoyda kontinental sharoitda shakllanib, Markaziy Osiyo tabiiy kompleksi xususiyatlarini ozida mujassamlashtirgan: Bunga sabab keyingi (yangi) rivojlanish davrida olkaning qarbiy chekkasidagi. toqlarning baland kotarilishi va O'rta dengiz ta'siridan tosilib qolganligidir. Junqoriya — Tyanshan provintsiyasi tekislik va toqlik kichikprovintsiyalariga bolinadi. Tekislik kichik provintsiyasiga Balxash boyi—Muyunqum okrugi, toqlik kichik provintsiyasiga Shimoliy Tyanshan, Markaziy Tyanshan va Sharqiy Qozoqiston toqli okruglari kiradi.

Mavzu: Tyanshan tog'leri

Reja:

1. Shimoliy Tyanshan.
2. Markaziy Tyanshan.
3. Iqlimi va ichki suvlari

Shimoliy Tyanshan okrugi. Bu okrugga Chuv —Ili, Orqa Ili, qirgiz, Kungay Olatoqi, Ketmon, qorat, Boroxora, TrSskeY Olatoqi qamda ular orasidagi botiqlar kiradi. Issiqkol toqlar orasidagi juda katta botiq qisoblanadi. Shimoliy Tyanshan tizmalari kalendon burmalanishi bosqichida vujudga kelgan. Tizmalar kenglik boylab chozilgan, oralarida yarim yopiq botiqlar qosil bolgan. Ular mezo — kaynazoy yotqiziqlari bilan qoplangan va er yuzasi deyarli tekisliklardan iboratdir. Toq tizmalarining shimoliy yonbaqirlari chuqur vodiylar bilan parchalangan. Shimoliy Tyanshan seysmik faolliqi bilan niralib turadi, bu erda yana tuproqning yuvilishi, sel, qor kochishi, qulashlar, surilmalar bolib turadi, qilli karstlar mavjud.

Shimoliy Tyanshanning iqlimi toqli relef tufayli, xilma—xil, lekin qattiq kontinentalligi bilan ajralib turadi. quyosh yiliga 2500 soat nur sochib turadi. Yoqin —sochin garbidan sharqiga tomon kamayib borib, 500 — 250 mm ni tashkil etadi. Okrugda yoz issiq, qishi sovuq. Toqlarda balaidlik mintaqalari tashkil topgan. Tekislik—toq oldi qismida-iqlimning kontinentalligi, yozining quruq va yssiq bolishi ekinlarni suqorishni taqozo qiladi. Iqlimiy sharoiti bu erda bugdoy, qand lavlaqi, tamaki, kanop, meva — sabzovotlardan yaxshi qosil olishga imkon beradi. Shimoliy Tyanshanda shimol va sharq o'simlik va qaayvonot dunyosi vakillari kop uchraydi (Sibir piktasi), boz, kashtan, qora tuproqsimon tuproqlar, toq— otloq tuproqlar keng tarqalgan.

Shimoliy Tyanshshanda Issiqkol botiqi aloqida ajralib turadi. Issiqkolda suv satqi 1608 m balandlikda joylashgan. Atrofidagi toq tizmalarining nisbiy balandligi 3000 m gacha boradi. Tereskay Olatoqining shimoliy, Kungay Olatoqining janubiy yonbaqirlari Issiqkol botiqiga tik tushib keladi. Botiqda toq allyuvial terasalari va kol —terrasa tekisliklari uchraydi. qirchoq boyi tekisligining eni 2—12 km ni tashkil etadi. Issiqkol dunyodagi eng katta toq kollaridan biridir. Maydoni 6200 km², uzunligi 182 km, zng keng joyi 58 km, eng chuqur joy 702 m, qirchoqlari tekis, kam parchalangan, kol atrofidagi erlar iqlimini yumshatib turadi. qishning ortacha qarorati —3° dan pastga tushmaydi, ezning ortacha qarorati 16 — 18°, yillik ortacha qarorat Q4,Q8° Suvning qarorati qishda Q3° yozda Q 20° atrofida. Issiqkolning qarbida yoqin —sochin 100 mm, sharqida esa 600 mm qa boradi. Bukqa sabab qarbidaqi quruq qavo kol ustidan otayotib, namqa toyinib qoladi.

Kolga 80 ga yaqin daryo kelib quyiladi, ammo undan bironta daryo oqib chiqib ketmaydi, shu sababali, uning suvi bir oz shorroq (5 — 6%). Kolda 11 xil baliq bor. Kol va uning atrofi rekreatsiya aqamiyati juda katta.

Shimoliy Tyanshanda balandlik mintaqalaridan dashtlar mintaqasi 750 m dan 1600 gacha kotarilgan. Bu mintaqada asosan shuvoq, tipchoq, chalov va boshqoli otlar keng tarqalgan. Undan yugorida orxmon va toq dasht mintaqasi 1600 m dan 3000 m gacha, subalp otloqlari mintaqasi 3000 m dan 3500 m gacha, alp otloqlari mintaqasi 3500 m dan 4000 m gacha, muzliklar mintaqasi 3500 dan 5000 m gacha va undan balandda joylashgan.

Markaziy Tyanshan okrugi. Bu okrug sharqdagi qalaba — Xontangri toq massividan qarbdagi Farqona tizmasi, Talas Olatoqi va qirgiz tizmasiga qadar, shimoldagi Kungay

Olatoqidan janubda Kokshaqaltoqqa qadar chozilgan erlarni band qilgan. Bu okrug onlab tog tazmalaridan, yassi platolar va sirtlardan iborat. Sirtlar Markaziy Tyanshanda kop.

Sirtlar toq oraliqidagi keng erlar, tekis vodiylar, platolar yoki yassi toqlardan iborat bolib, ortacha balanddipi 2500 — 3000 m dan sharqda 4000 m gacha etadi. Tyanshan sirtlarida Toshloqlar, morena va qoya toshlar kop, bu erlarda dasht va chol oqimliklari osadi. Landshafti baland toq otloqlaridan iborat. Iqlimi salkin, yozqi otloqlar sifatida foydalaniladi.

Markaziy Tyanshanda Oqshyroq, Borqoldoy, Norintog, Kmontog, Otboshi, E:timtog, Farqona, Kokshaqaltoq va boshqa toq ti.chmalari bor. Ularning ortacha balandligi 4000 m atrofida Xomtangri togliqi butun Tyanshanning eng baland toq tuguni. Bu 1411 tugunining orografik asosini 5 ta tizma tashkil etadi. ("prijoz, Inelchek, Kokshaqaltoqda Tyanshanning eng baland choqqilari —qalaba (7439 m), Xontangri (6995 m), Marmardevor (1>I(> m) joylashgan. Tyanshanning katta muzliklari —Inelchek, Mushketov, Koindi, Reznichenko, Semenov muzliklari toq tichmalari orasidagi boylama vodiylarda joylashgan. Muchliklarning umumiy maydoni 825 km².

Asosan kenglik boylab chozilgan Ichki Tyanshanning toq tichmalari paleozoy jinslaridan tuzilgan, ular orasidagi chokmalar esa qalinligi 3000 — 4500 metr bolgan mezo — kaynozoy jiislari bilan tolgan. Ichki Tyanshan seysmik jiqatdan juda (!) <yul zona qisoblanadi.

Markaziy Tyanshan iqlimi quruq va juda kontinental. qudud quyosh radiatsiyasining koplyqi, biroz bulutligi, yillik qano qaroratining pastligi, meteoelementlarning sutkalik va fasliy farqlarining kattaligi bilan ajralib turadi. Yillik ortacha qarorat toq oraliqidagi chokmalarda, pastki toq podiylarida Q18, Q20,Q23°, ortacha balandlikdagi vodiylarda Q15, I 17°, sirtlardaQ5°, toq tepalarida 0° va undan qam past boladi. gimq gamma erda sovuq, yanvarniq ortacha qarorati — 20° gacha. Eng iast qarorat sirtlarda —50° gacha, Orta Norin va Susamir bogiqlarida —38° va — 45° gacha tushadi. Okrugda ortacha yillik g*gai miqdori kam bolib 20i —300 mmdan oshmaydi. Eng kop yoqi g.ch oylariga togri keldi.

Toq oraliqidagi botiqlarda 1500 — 2300 metr balandlikdagi quduzlarda issiqlik arpa, suli, kartoshka, koknori etishtirishqa otarli.

Okrug qududidan sersuv daryolar boshlanadi (Norin, Chuv va boshqalar). Markaziy Tyanshan o'simlik qoplamida chol va dashtlarning kserofit o'simlik turlari (3000 — 3500 m) koprog uchraydi. 1800 — 2300 m balandlikda toq qora tuproqlari, sirtlarida toq — dasht tuproqlari, subalp va alp otloqlarida toq otloq—dasht tuproqlari tarqalgan. Ormonlar qududning 2 % iii egallaydi. Butazorlar unqa nisbatan kamrog uchraydi.

Markaziy Tyanshanda chala chol mintaqasi joyiga qarab 800-1100 m dan 2100-2300 m gacha bolgan erlarda uchraydi. quruq va otloq toq dashtlari 1800-1900 m dan 2600-2900 m gacha; subalp va alp otloqlari 2500-3500-3700 m gacha; sovuq chollar 3100-4000 m gacha balandlikda muzliklar mintaqasi 3800 m dan baland erlarda uchraydi.

Markaziy Tyanshan suv energiyasi resurslariga, tabiiy otloqzorlarqa boy. Yaylovlaridan yil boyi foydalaniladi. Toq yonbaqirlarida baqorikor deqqonchilik rivojlangan.

Mavzu: Oloy va Xisor tog'larlari

Reja:

1. Okrugning joylashgan orni.
2. Geologik tuzilishi.

3. Iqlimi va suvlari.
4. Tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi.

Farg'ona okrugi. Orta Osiyoning janubi — sharqida, Sirdaryoning yuqori oqimida, Moqiltoq, qurama, qoramozor, Chotqol, Farqona, Otoynoq, Oloy va Turkiston toqlari orasida joylashgan tektonik botiqdan iborat bolib, faqat qarb tomonida torqina (9 — 40 km) «Farqona» va «Xojand» darvozasi orqali Dalvarzin va Mirzachol tekisliklari bilan tutashgan. Maydoni 79,7 ming km². Okrug qududining mutlaq balandligi markazida 330 m dan janubida 5000 — 6000 metrgacha boradi. Vodiy markaziga tomon va sharqdan qarbga tomon nishab

Farqona	vodiysi	paleozoy	erasidayoq	tektonik	botiq
sifatida	tarkib	topgan.	Vodiyda	quruqlik	gamma
vaqtda	paydo	bolmagan.	Orab	turgan	toqlarda
paydo	bolish	jarayoni	paleozoyda,	adirlar	qismida
boshlangan,	vodiyning			tekislik	qismi antropogenda
quruqlikka	aylangan.	Adirlar	zaminida	bor	davri
uchrasa,	vodiyning	markaziy	qismida	asosan	allyuvial — prolyuvial
kol, botqoqlik	yotqiziqlari	— qum, gil, qumoq,	qum va toshlar	asosiy	orinni egallaydi.

Farqona vodiysi quruqlikka aylangach, allyuvial —prollyuvial yotqiziqlar shamol tasirida tozib, kochma qumlar qosil bolgan.

Vodiyda mezazoyda sayoz dengiz suvi va botqoqliklar mavjud bolib, atrofida qalin ormonlar osqan. Songra bu o'simliklar qoldiqlaridan komir qatlamlari vujudga kelgan. Paleogen davridagi suv qavzalarida yashagan qayvon organizmlarining qoldiqlaridan neft, gaz, vujudga kelgan. Shuningdek, chokindi jinslar bilan boqliq qolda vodiya oltingugurt, toq momi (ozekerit) qam paydo bolgan. Okrugning janubida 100 dan ortiq simob va surma konlarining belgilari aniqlangan. Farqona vodiysi relefi uchun xos narsa uning zonalligidir. Bu erda baland toq, toq oldi (adir) va markaziy tekislik zonalar mavjud. Toq oldi zonasi adirlar, yoyilma konuslari, adirorti yoyilmalararo pastliklar, qoradaryo va Sirdaryoning allyuvial qayirlari kabi qismdarga bolinadi. Botiqni yoy shaklida orab turgan adirlarning mutlaq balanddigi 600-1200 m ni tashkil etadi. Sirdary vodiyni 2 ta assimetri-4 qismga (shimoliy va janubiy) bolib turadi. Shimoliy farqonada toq oldi tekisligi juda qam ensiz, qayir umuman yoq.

Farqona okrugi iqlimi yozining quruq, davomli issiq, qishining motadnl bolishi bilan qoshni Toshkent, Mirzachol voqalaridan biroz farq qiladi. qishda toqlardan esadigan sovuq qavo Farqona botiqning markazida toplanib qoladi va yanvarning ortacha kop yillik qaroratining pastroq bolishiga (— 3°) olib keladi. Ba'zida qishda shimoldan va shimoliy sharqdan esayotgan sovuq qavo toqlarni oshib ogib, vodiya qavo qaroratini juda pasaytirib yuboradi va yanvarda mutlaq qarorat -30°, -31° darajagacha pasayadi.

Okrugda baqor qisqa, ob —qavo, tez —tez ozqarib turadi, yillik yoqin miqdorining 30% dan ortiqi shu faslda yoqadi. Oxirigi sovuq tushadigan vaqt ortacha birinchi aprelgacha davom etadi. Baqorda ayniqsa uning oxirida kuchli shamollar esib, jala va dol yoqishi kuzatiladi.

Yozi	issiq.	uzoq	davom	etadi.	Iyulning	ortacha	kop	yillik
qarorati	Q26°, Q27°,				eng yuqori	qarorat	Q40°, Q42°.	

O'simliklarning vegetatsiya davri 235-2-10 kun, qarorat Q10°dan yuqori bolgan davrdagi ortacha qaroratlar yiqindisi 4400 — 4800° ni tashkil etadi.

Kuzda okrutda qavo qarorati sezilarli pasayadi, bulutli kunlar tez —tez takrorlanib, yoqin —sochin kopayadi. Kuzning ikkinchi yarmiDan qavo qarorati keskin pasayadi va birinchi kuzgi sovuq boshlanadi.

Okrut tekislik qismida yoqin miqori 98 — 226 mm bolib, nam qavo massalariga ong Farqona tizmasida 1000 mm qacha etadi. Yillik yoqin miqdorining 10 -16% yozda, 36 % qishda, qolgan qismn baqor va kuz oylariqa toqri keladi.

qoqoi shamoli oktyabr oyidan mart oyigacha kop esib turedi. Shamol qishda vodiyning ayniqsa sovub ketishi natijasida antitsiklon bolib, qarbda, Mirzacholda siklon turganda kuchayadi va vodiyan qarbga qarab 15 — 20 mG'sek tezlikda esadi. Baqor va kuz oylarida esa Mirzacholdan Farqona vodiysiga esgan shamol 25 mG'ssk ga etadi.

Okrugda eig katta va sersuv daryolar Norin, qoradaryo va Sirdaryodir. Norin daryosn Markaziy Tyanshan toqlaridan Soshlanuvchi Knchnk va Katta Norinning qoshilnshidan vujudga ke..g~d.: U q,°R va muzlarning erishidan toyinadi. qoradaryo Farqona a Oloy toqlaridan boshlanuvchi Tor, qoraqulja daryolarining qoshilishidan qosil boladi, qor va muzliklarning erishidan toyinadi. Daryolarning oqim rejimi suv omborlari qurilgandan keyin ancha ozgardi.

Sirdaryo Norin va qoradaryoning Baliqchi qishloqi yaqinida qoshilishdan vujudga kelib, uning 300 km qismi Farqona vodiysidan oqib otadi.

Farqona vodiysini orab turgan toqlardan oqib tushadigan juda kop soy va daryolar suvi suqorishga sarflanishi tufayli Sirdaryoga etib kela olmaydi.

Farqona vodiysida 60 ta kol bolib, shulardan 30 tasi 2500 m mutlaq balandlikdan yuqorida joylashgan. Vodiyda suv resurslaridan oqilona foydalanish uchun bir qancha suv omborlari, kanallar qurilgan.

Farqona okrugi juda katga er osti suvi zaqiralariga ega, ular turli jinslar orasida qatlam — qatlam bolib joylashgan, unda er osti suvlarining dinamik zaqirasi katta bolib, sekundiga 257 m³ ni tashkil

etadi. Okrugda 1500-3000 m chuqurlikdan qarorati 40 —k5°S bolgan issiq mineral suvlar chiqadi. Farqona vodiysi Oрта Osiyodagi eng qadimgi obikor deqqonchilik maskani bolib, tuproqi, ayniqsa uning tekislik qismida madaniy voqa tuproqiga aylangan. Tuproqlarni tabiiy qolda Markaziy Farqonadagi qoraqalpoq dashtida, adir mintaqasida va toqlarda uchratish mumkin. Vodiy tuproqlari balandlik mintaqalarini qosil qilib, asosan uning tekislik qismidan suv ayirgichga tomon quyidagi tartibda joylashgan: Sirdaryo qayirida va boshqa daryolar qayirlarida sur qonqir, chol —qumli, shortob, allyuvial — otloq va botqoq tuproqlar; adir va adir orti tekisliklarida boz tuproqlar; ortacha balandlikdagi toqlarda jigar rang va qonqir toq ormon tuproqlari; baland otloq dashtlarida och tusli qonqir tuproqlar tarkib topgan. Farqona vodiysining geografik orni, tabiati o'simlik qoplaminin shakllanishiga va uning turlarga bir muncha boy bolishiga oz ta'sirini korsattan. Vodiya balandlik o'simlik mintaqalari — chol, adir —toq —yaylov kozga yaqqol tashlanadi. Vodiynin markaziy qismini egallagan chol mintaqasida o'simlik qoplami tabiiy qolda juda kam saqlanib qolgan, asosan efemerlar uchraydi. 600—1200 m balandliklarda adir mintaqasi joylashgan. U cholga nisbatan o'simlikka ancha boy. Bularni 2 tipga — efemerlar va toq dashtlari* savannalariga bolish mumkin. Toq mintaqasi 1200—1300 m dan 2800 m gacha bolgan oraliqda yaxshi rivojlangan. Bu mintaqada shablyak, archazor va bargini tokadigan toq ormonlari va butazorlar mavjud. Yaylov mintaqasi 2700 — 2800 m dan doimiy qorliklar va muzliklarga qacha oraliqda bolib, uning quyi qismini subalp, yuqori qismini alp otloqlari egallagan. Farqona okrugining qayvonot dunyosi o'simliklari kabi kuchli ozgartirilgan. Bu erda yovvoyi qayvonlardan quyon, tulki, bori, tonqiz, borsiq va kemiruvchilarning bir necha xili uchraydi. Yuqori Zarafshon tabiiy geografik okrug. Okrug Zarafshon daryosi qavzasining yuqori qismiga toqri keladi. Uning chegarasi shimolda Turkiston tizmasi, janubida Zarafshon, qisor tizmalarining suv ayirgichlaridan otadi. Turkiston tizmasining mutlaq balandligi okrut qarbida 3000 m dan sharqiga tomon kotarilib 5000 — 6000 m ga etadi. Tizmaning Janubiy yonbaqri shimoliy yonbaqirga nisbatan qisqa va qiya bolib, kengligi 10—15 km. Yonbaqir chuqur daralar qosil qiluvchi, uncha uzun bolmagan soylar bilan parchalangan. Turkiston toq tizmasi silur davrining slanetslaridan va ularning qumtoshlar bilan aralashmasidan tashkil topgan. Okrugning Zarafshon tizmasidan otgan chegarasi sharqda Machcho toq tugunidan qarbda to Yaqnob daryosining yuqori qismigacha boradi va shu erdan chegara qisor tizmasiga otadi. Uning mutlaq balandligi deyarli 4000 ming va ayrim joylarda undan qam balanddir. Okrug qududiga kirgan Zarafshon va qisor toq tizmalarining shimoliy yonbaqirlari asosan paleozoyning oqaktoshlaridan, slanetslaridan va qumtoshlaridan tashkil topgan. Okrutning markazini Zarafshon daryosining kenglik boylab chozilgan vodiysi egallagai. Uning uzunligi sharqda Machcho toq tuguni qarbda Zarafshon daryosining toqlardan Samarqand botiqiga chiqqan erigacha 300 km ni tashkil etadi. Bu oraliqda Zarafshonga koplab irmoqlar kelib qoshiladi. Zarafshon daryosining ortacha kop yillik suv sarfi Samarqand botiqiga kirish joyida 165 m3G`sekund, ortacha oqimi moduli esa 14,1 IG`sek ni tashkil etadi. Daryo asosan muz — qor suvlaridan toyinadi. Okrug iqlimi oziqa xos. Uning tor, kenglik boylab chozilgan, shimolidan va janubidan qam baland toqlar bilan oralqan qududiga chetdan qavo massalarining ozqarmagan qolda kirib xelishi ancha qiyin. Okrug qududida sovuq arktika^va mo'tadil mintaqqa qavo massalari, shuningdek qarbdan keladigan nam qavo massalarining kuchli ta'siri sezilmaydi. Bunday qol qish faslining qavo xarorati rejimiga, vodiy tubida yozda qavoning qizib ketishiga ma'lum darajada ta'sir korsatadi, yoqin — sochin miqdorining kamayishiga olib keladi. Shuning uchun okrug qududi qoshni okruqlardan qurqoqchilliq bilan ajralib turadi. Uning qarbida 1000—1400 m mutloq balanddiklarda yillik yoqin miqdori 320 — 360 mm ni tashkil etadi. Bu korsatgich balandga kotarilgan sari ortib boradi, lekni okrugning sharqyga borgan sari bu qonuniyat buziladi va yillik yoqin miqdori kamayib, 160 — 200 mm ni tashkil etadi. Okrug iqliminin bunday ozgarishi uning tabiiy sharoitiga, badandlik mintaqalarining shakllanishiga qam oz ta'sirini ogkazadi. Okrug qududida tortta balandlik mintaqasini ajratish mumkin. Bular: toq oldi chol —dasht va quruq dasht; ortacha balandlikdagi toqlarga mansub ormon — otloq — dasht; baland toqlardagi dasht va otloq —dasht, doimiy qorliklar va muzliklar mintaqasi. Toq oldi chol—dasht va quruq dashtlari mintaqasi 900—1400 m mutlaq balanddikda joylashgan bolib, okrugning eng iliq va yoqin eng kop yoqadigan mintaqaeidir. Ormon — otloq — dasht mintaqasi 1400 — 2600 m. va baland toqlardagi otloq — dashtlar 2600 — 4000 m mutlaq balanddiklarda tarqalqan.

Mavzu: Janubiy Tojikiston botig'i.

Reja:

1. Okrugning joylashgan orni.
2. Geologik tuzilishi.
3. Iqlimi va suvlari.

4. Tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi.

Tojikiston botiqini va shimolida unga tutashgan qisor va Zarafshon tok tizmalarining janubiy yonbaqirlari, sharqda Darvoz toq tizmasining shimoli—qarbiy yonbaqirlarini oz ichiga oladi. Janubda va janubi—qarbdan okrug qindiqush etaklarigacha boradi. Shimoli—qarbdan okrug chegarasi Boysuntoq va qoxitangtoq tizmalarining suvayirgichidan otadi. Song chegara sharqqa qisor toq tizmasining suvayirgich chiziqli boylab Yaqpab daryosining yuqori oqimigacha davom etib, Zarafshon tizmasiga boradi. Songra Zarafshon daryosining yuqori qismida Oloy tizmasigacha etadi va qizilsuv vodiysini kesib otadi. Sharqda okrug chegarasi Petr1, Fanlar Akademiyasi toq tizmalardagi muzliklardan otadi va janubiy — qarbga yonalib, Darvoz toq tizmasi boylab, Panj daryosi vodiysiga chiqadi.

Okrug qududida Surxon — Sherobod, Vaxsh vodiylari va Shimoliy Afqonistondagi Amudaryo boyi tekisligi joylashgan. Shimoliy Afqoniston tekisligi Amudaryo boylab qarbdan sharqqa 300 — 350 km chozilgan, kengligi 40 — 60 km. Shimoldan Amudaryo bilan chegaralangan, janubda Bandi — Turkiston va qindiqush toq oldi tekisliklari qamda qirlariga tutashib ketadi, qarbiy chegarasi Shirintagar, sharqiy chegarasi esa qunduz daryosi vodiysi boylab otadi.

Tekislik shimolga tomon Pygpyib boradi, er yuzasi chokindi jinslar bilan qoplangan. Amudaryo boylab qum relesi shakllari tarqalgan. Iqlimi quruq, toqlar orasida joylashganligi uchun sovuq qavo massalari pp.siridan qimoyalangan. qishi yumshoq, yanvarning ortacha qlorati Q2°S, Q3°S, vegetatsiya toxtamaydigan qishlar 80 — 90% ni tmikil etadi. Iyulning ortacha qarorati 24 — 30°, yillik yoqin miqdori 250 — 300 mm atrofida, ichki suvlari Bandi — Turkiston, qindiqush toqlaridan oqib tushadigan Shirintagar, Daryoyi Sofed, Balq va qunduz daryolaridan iborat. Ularning koplari Lmudaryoga etib kelmaydi.

Tulroqlari daryo vodiylarida botqoq, otloq — botqoq, chollarda qumli, tekislik va toq oldida boz tuproqlardan iborat. O'simliklari efemer, toqay, butalar va yonbaqirlarida quruq butalardan iborat. qayvonlardan kemiruvchilar, sudralib yuruvchilar va toqay qayvonlari yashaydi. Kop erlar ozlashtirilib, boqlarga, ekinzorlarga aylantirilgan.

Surxon — Sherabad vodiysi shimol, qarb va sharq tom'nlardan goqlar bilan oralgan, faqat janub tomonga ochiq. Uning tabiiy chegaralari shimolda qisor, sharqda Bobotoq, Kugitangtoq, qarbdan Boysuntoq, janubda esa Amudaryo qisoblanadi. Er yuzasi markazidan atrofda toqlarga tomon balayadlashib boradi. Vodiyning eng past joylari uning janubiy qismida va Surxon qamda Sherabad vodiylarining qayirlarida joylashgan. Keyin qirlar, adirlar va toqlar joylashgan. qisor toqlarining mutlaq balandligi 4000 m ga, Kugitangtoqniki 3000 m ga, Boysun toqiniki 3700 metrgacha etadi va ularning balandligi shimoli — sharqdan janubi — qarbga tomon pasaya boradi.

Surxon — Sherabad vodiysi iqlimi quruq, yillik yoqin miqdori 130 — 380 Mm ni tashkil etadi. Shimoldan baland toqlar bilan tosilganligi uchun bu erge sovuq qava massalari kop kirib kela olmaydi. Natijada qishi yumshoq, qisqa, yanvar oyining ortacha qarorati tekislik va toq oldi qiyaliklarida Q2°S, Q3,4°S boladi. qaqiqiy q,yash deyarli kuzatilmaydi. Vegetatsiya davom etadigan qishlar 90—100% ni tashkil etadi. qishda kopincha qor yoqmaydi, yoqsa qam uzoq turmaydi. Ez juda isiq bolib, uzoq davom etadi. Iyul oyining ortacha kop yillik qarorati 29 — 32°, eng yuqori qarorat 50° gacha etadi. Vodiy katqa termik resurslarga ega. Ichki suvlari Surxon, Sherabad va ularning irmoqlari bolib, ularning jami resurslari 153 M3G` sek ni tashkil etadi.

Vodiyda qumli, botqoq —qayir tuproqlari, och boz, toq boz va jigarrang tuproqlar tarqalgan. O'simliklari qam chol (saksovul, shuvoq, shora va q.k.). chala chol, adir (rang, qonqirbosh va q.k.), toq (archa, yonqoq va q.k.) o'simliklardan iborat. qayvonot dunyosida kaltakesak, korsichqon, ilon, tonqiz ga boshqalar kopchilikni tashkil etadi. U

Vaxp!_ ^1Sdiysi Janubiy Tojikiston botiqining bir qismi bolib, chegarasi qarbdan Bobotoq, shimolda qisor, sharqda Darvoz tizmasi, janubda va janubi — qarbdan Amudaryo orqali oqadi. Relif past va ortacha balandlikdagi toqlardan, toq oldi tekisliklaridan vy daryo vodiylaridan iborat. Toqlar yonbaqirlari kuchli emirilgan.

Vaxsh vodiysi janubiy kengliklarda joylashganligi, atrofi toqlar bilan oraAganligi uchun qududi undan shimolda va qarbdan joylashgan erlarga nisbatan yozda iskb ketadi, qishi qam iliq boladi. Iyulning ortacha yillik qarorati 31 —32°S, yanvarniki 1,5 —3,5°S. Sovuqsiz kunlar soni kop (240 kun), yoqin miqdori 150 — 200 mm. Balandga kotarilgan sari qavo qarorati va bosimi pasayib* sqin miqdori 800 —1000 mm gacha boradi. Daryolari, ayniqsa qisorning janubiy yonbaqirlaridan oqib tushadigan irmoqlar, sersuv. Bu erlarda 3500 metr balandlikda oqim moduli 50 IG`sek ga etadi. Pomirdagi muz va qorlardan toyinadpgan Vaxsh, Kafarniqon va boshqalar asosiy daryolardir.

Toq oldilarida va vodiylarda boz tuproqlar tarqalgan, osnmlysh chol —dasht osimligidan iborat. Toq yonbaqirlarining sernam qismlarida tuproq va o'simlik qoplami balandlikka qarab ozgarib boradi. 1100—1500 dan 2500 — 2800 m gacha jigarrang tuproqlar tarqalgan, undan yuqorida esa

toq — ormon qonqir tuproqlari tarqalgan. O'simliklari zarang, yonqoq, shamshod daraxtlari ormonlaridan, janubiy yonbagirlarida archazorlar va pistazorlardan iborat. Subalp mintaqasida baland boyli otloqlar (2800 — 3500 m balandlikda), alp mintaqasida iast boyli otloqlar tarqalgan. qayvonot dupyosida yumronqoziqlar, qumsichqon, toq kakliklari, chol tovuqlari, zaqarli ilonlar kopchplikni tashkil etadi.

qashqadaryo okrugi. qarshi datsqpq, Kitob — Shaqrisabz botiqp, qnsor va Zarafshon toqlari yokbagirlarini oz ichiga oladp. Relsfi. qarbdan shargqa va shpmoliy — sherqqa kotarila boradi va asosan delta tekisliklaridsn, toq oddi tekislkklaridan, ortacha va baland tsqldai iborat. Okru1' qududpnk shimoliy — sharqdap jaiubny — qarb yonalishida qashqadaryo >;soib ottan. qisor toqkkdng mutlaq balandlign okrug qudlud;;u.a 2000 m dan (quzordaoyonigt yuqori qismida) 4 3<5 m gs*»z. (qova choqqpsn) ozgaradi. Shnmoliy — sharqdan s"rugpi g'fa€> turgan Zarafshon tizmasshshpg Chaqilqon va qoratepa toqlariniki esa 2388 — 2936 metrni tashkil etadi.

Iqlimi oziqa xos. Baqor erta keladi, tezda jazirma yozqa otib ketadi. Yoz uzoq davom etadi va quruq boladi- Iyulning ortacha kop yillik qavo qarorati xamma erida 28°S dan yuqori, absolyut maksimumum Q46° Q47°, faqat Kitob' — Shaqrisabz botiqida 43°dan ortmaydi. Yanvarning ortacha kop yillik qarorati tekislik va toq o.ldi tekisliklarida deyarli Q1°S, lekin absolyut minimumum —25°S — 29°S qacha pasayady. qaqiqiy qish deyarli kuzatilmaydi. Vegetatsiya toxtamaydigan qishlar 100 yildan 60 — 70% da kuzatiladi. Yoqin miqdori tekislyklarda 200 mm dan, toq yonbagirlarida 550 mm qacha etadi- Okrutda mustaqkam qor qoplami 1500—1600 metr balanlikda yotgan erlardan boshlab kuzatiladi.

Ichki suvlari qashqadaryo va uning irmoqlaridan qamda ulardan va Amudaryodan chiqarilgan kanallardaN iborat. qashqadaryo qavzasining umumiy suv resursi 51,5 m3G`sek ni toqli qismining oqim moduli 1 km2 joydan 6,2 lG`sek ni tashkil etadi.

qashqadaryoning qarbiy chol tekislik qismida sur — qonqir, taqirli, qumli luproqlar, toq oldi qiya tekisliklarda, adirlarda va toq etaklarida boz tuproqlar tarqalgan. Delta qismida er osti suvining oqimi ta'minlanmanganligi oqibatida shorlangan erlar maydoni ortib bormoqda.

O'simlik dunyosi xilma —xil. Chollarda juzqun, illoq, selin, karrak, qizil qandim, etmak va saksovul, qilli chollarda shora, mingbosh, daryo va suv omborlari yaqinida shuvoq, shora, yantoq, toqlarda archalar va mevali daraxtlar tarqalgan.

qayvonlardan sariq yumronqoziq, bori, tulki, jayron, echkiemar, kaltakesak, ilonlar, toqlarda tonqiz, qonqir ayiq, toq takasi, toq quyi, borsiq va boshqa qayvonlar uchraydi.

Okrugda chol, adir, toq va yaylov balandlik mintaqalari mavjud.

Mavzu: Pomir tog'i.

Reja:

1. Okrugning joylashgan orni.
2. Geologik tuzilishi.
3. Iqlimi va suvlari.
4. Tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi.

Pomir Orta Osiyodagi eng baland goq qisoblanadi. Uning sharqi —Pomir, qarbiy qismi Badaxshon deb ataladi. Pomir alp toq burmalanishida shakllangan, chokindi va metamorfik toq jinslaridan tashkil topqan.

Pomir shimolda Oloyorti, sharqda Sarikol, janubda qindiqush va janubiy — qarbda Lola tizmalari bilan oralqan. Pomirdagi asosiy toq tizmalari deyarli kengliklar boyicha chozilgan, relefi juda qam xilma — xil. Bu erda juda baland toqlar, yassi toqlar, botiqlar va daryo vodiylari keng tarqalgan Vodiylar chuqur, tor, yonbagirlari tik kotarilgan.

Sharqiy Pomir tabiati uning qududi baland toqlar bilan oralqanligi mutlaq balandliqi juda katta bolganligi uchun oziqa xos xususiyatlarga ega. U Pomirning baland, lekin kam parchalangan qismini oz ichiga oladi. Badaxshon (qarbiy Pomir) bilan chegarasi Zulumart toqi — Sarez koli — Yashilkol—Pomir bilan Voxondaryoning qoshilish joyi orqali otadi. Sharqiy Pomirga Sarikol, Muzkol, Janubiy Alichur, Shimoliy Alichur qamda Oloyorti toqlari kiradi. Eng baland eri 7495 m ga etadi. Katta, keng tubi tekis oqimsiz vodiylar, qiya yonbagirli toq massivlari, kenglik boylab chozilgan toq tizmaAari xarakterlidir. Sharqiy Pomirni baland toqlar ortasida (markazida) joylashganligi, qududining dengiz satqidan ancha balanddaligi va relefining oziqa xos tomonlari uning iqlimini atrofdaqilarnikidan ajralib turishiga olib keldi Sharqiy Pomir iqlimi juda qam kontinental, quruq, sutkalik qavo qaroratining korsatqichlari juda baland. Yanvarning ortacha qarorati 3500 — 4000 metr balandliklarda —17°— 20°S, mutlaq past qarorat Murqob va qorakolda - ^47° - 50°, botiqroq joylarda —53°S qacha kuzatilqan. qaqiqiy qish 6 — 7 oy davom »g<1li, lekin qorli kunlar 60 — 70 kundan ortmaydi, bu qoshni ddaxshonga nisbatan ikki marta kamdir.

Iyulning ortacha — qarorati yuqori emas. 3500-4000 m
 balandliklarda 8 — 14°S atrofida. Yozi qisqa, sovuqsiz kunlar
 bir-bir yarim oy, shimolda 2-3 hafta davom etadi. Okrugda
 yogin miqdori juda kam, Murqobda u 73 mm ni, qorkolda 62 mm
 tsi tashkil etadi. Shundan qish oylariga 13—16%, toqri kelsa, yoz
 oylariga 32 — 42% toqri keladi. Bu qol ma'lumki Turon
 provintsiyasida deyarli kuzatilmaydi. Okrug daryo
 tarmoqlarining kamligi bilan xarakterlanadi. Daryolari yasosan muz va qor suvlaridan toyinadi.
 Ortacha oqim moduli 5 IG'sek dan oshmaydi. Pomirda kollar kop, ular juda balandda joylashgan
 (qorkol — 3910 m; Yashilkol — 3734m; Zorkol — 4125 m) suvi shorroq, qosil bolishiqa kora ular
 asosan tektonik va morena kollaridir.
 Tuproqlari toshloq qongar, shorxok, shorlangan taqirsimonlardan iborat. O'simlik va qayvonot
 dunyosi kambaqal. Ooimliklari choyot, kakra, teresken, yostiqsimon akantolimondan iborat.
 Sharqiy Pomirda orografik sharoiti, iqlimiy va gidrologik xususiyatlardan kelib chiqib oziga xos
 balandlik mintaqalari shakllangan. Bu erda subalp (3500 — 4200 m); alp (4200 — 4800 m) va nival
 (4800 m balandda) balandlik mintaqalari mavjud.
 Badaxshon (qarbiy Pomir) Sharqiy Pomir va Janubiy Tojikiston botiqi orasida joylashgan. Bu erda
 Shoxdara, Shuqnon, Rushan. Yozqulom, Darvoz, Fanlar Akademiyasi, Petr I toq tizmalari bor, relefi
 juda parchalangan, mutloq balandligi 4500 — 6500 metr bolgan baland toqlardan va tubi 1700-
 2500 balandlikda yotgan chuqur daryo vodiylaridan iborat. qududining katta qismi 1800 — 2000
 m mutloq balandlikdan yuqorida yotadi. Bu esa uning iqlimini shakllanishida muqim rol oynaydi.
 Badaxshon iqlimi Sharqiy Pomirga nisbatan- nam va yumshoqroq, yanvarning ortacha qarorat
 past qismi Pyanj vodiysida — 7 — 8°S, balandga kotarilgan sari bu korsatkich' ortib — 17 — 18rS
 gacha etadi. Mutloq past qarorat esa Xorogda — 27 — 29°S bolsa, sharqida — 40°S gacha boradi.
 Xaqiqiy qish PyaNj vodiysida 3,5 oydan baland toq muzliklari zonasida 9 oygacha davom etadi.
 Yoqin miqdori qurqogchil quduqlarda (Pshkashim, Xorog, Oltin — Mozor, Rushan) 2000 — 2500
 metr balandliklarda 100 — 250 mm, toq qizmalarining janubiy va qarbiy yonbaqirlarida 300 mm,
 sovuq mintaqada (Fedchenko muzligida) 700 mm gacha etadi. Yoqinning kopi baqor oylariga
 toqri keladi. Ichki suvlari asosap daryolar va muzliklardan iborat. Muksu, Vanch, Yazgulem,
 Bartang, Gunta, Shoxdara, Panj kabi daryolari muz va qor suvlaridan toyinadi. Orta Osiyodagi eng
 yirik toq muzligi bolgan Fedchenko muzligi shu erda joylashgan. Bu muzlik Pomirdagi 7000 dan
 ortiq muzlikning eng uzuni qisoblanadi (77 km). qor chiziqi muzlik atrofida 4400 m dan otadi.
 Tuproq va o'simlik qoplami toqlar etagida chol xususiyatiga ega po balandliklar boylab ozqaradi,
 shora —shuvoq chollari 300 m dan 3700 balandliklarda, chalov va shuvoq —betaga dashtlari
 3700—4000 m balandlikkacha kotariladi. Undan balandda past boyli otlardan iborat alp
 mintaqasi joylashgan. Yoqin kop tushadigan yonbaqirlarda zarang va yonqoq osadi. qayvonlari
 tonqiz, olmaxon, ormon sichqoni, ormon uyquti, morxor, qushlardan kakku, qurrak va boshqalar
 bor.
 Badaxshonda quyidagi balandlik mintaqalari mavjud:
 Ortacha balandlikdagi toqlardagi ormon — otloq — dasht.
 Baland toqlardagi dasht va otloq —dasht.
 Baland toqlardagi chol va chol —dasht.
 4. Doimiy qorliklar va muzliklar.

Mavzu: Turkman-Xuroson tog'lari.

Reja:

1. Okrugning joylashgan orni.
2. Geologik tuzilishi.
3. Iqlimi va suvlari.
4. Tuproq, o'simlik va xayvonot dunyosi.

Janubiy yosh toqlar okrugi. Orta Osiyoning janubi qaynazoy erasida roy bergan alp toq
 burmalanishi bosqichida shakllashan yosh toqlar 4 bilan oralgan. Janubdagi yosh toqlarga
 Turkman — Xurosan, Paropamiz, Bandi Turkiston va qindiqut toqlari kiradi.
 Turkman — Xurosan toqlari (2000 — 3000 m) ikki qismdan tashkil topgan. Shimoliy qismi
 Kopetdog toqlaridan, janubiy qismi esa Nishopur toqlaridan iborat. Nishonur toqlaridan sharqda
 Paropamiz toqlari joylashgan, ularni Tajan (Xarirud) daryosining chuqur darasi ajratib turadi.
 Paropamiz va Safedkoq toqlari sharqda qindiqush toqlariga tutashadi. Toqlarning balandligi
 qarbda 2000 m sharqda 6000 m etadi va undan qam ortadi. Eng baland eri qindiqushdagi
 Tirichmir choqqisi bolib, u dengiz satqidan 7690 m baland.
 Iqlimi quruq, qavo qaroratining farqlari katta. Yillik ortacha qarorat 0°S dan yuqori, iyulda
 qavoning qarorati toqlar oldida Q 31° gacha boladi. Eng yuqori qarorat Q 45° S gacha kotariladi.
 Yanvarning ortacha qarorati shimolda 0°—1° atrofida, janubda toqlar orasidagi vodiylarda Q 13° S
 boladi Arktika qavo massalari kirib kelganda, ba'zi yillari qavoning qarorati —25°S gacha tushib
 ketadi. Yillik yoqin miqdori 200 — 350 mm bolib, asosiy qismi qish va erta baqorda yoqadi.
 Toqlarda iqlim bir oz yumshaydi, lekin quruqligi saqlanib qoladi.

Er usti suvlari kam, daryolari kam suvli, yoz oylari suvi kamayib, ba'zilari umuman qurib qoladi. Asosiy daryolari Atrek, Murqob, Tajan va boshqalardir, ular asosan yomqir suvlaridan toyinadi, shuning uchun baqorda tolib oqadi qindikushdan boshlanadigan daryolar (qunduz va boshqalar) esa muz—qor suvlaridan toyinadi va yoz oylarida tolib oqadi.

Toq oldilaridagi chollarda va chala chollarda shaqalln, qonqir, chol —dasht tuproqlari tarqalgan. Toq oldilarida va yonbaqirlarida boz tuproqlarning qar xil turlari uchraydi: toq oldi tekisliklarida och tusli boz tuproqlar, past yonbaqirlarida toq tusli boz tuproqlar, ortacha balandg'ikdagi toqlarda jigarrang tuproqlar tarqalgan.

Osimligi chol, chala chol, dashtlarning siyrak, kserofit o'simliklaridan iborat. Chollarni shoralar, oq va qora saksovullar, shuvoqlar, dashtlarda boshqoli otlar, toq yonbaqirlarida 1300 — 2000 m balandlikda archazorlar, yoqin kop yoqadigan yonbaqirlarda yovvoyi yonqoq, anjir, olma, olxori tarqalgan.

qayvonot dunyosida chol qayvonlari kopchilikni tashkil etadi. Bu erlarda oqilon, kolvor ilon, afqon tulkisi, chol tovuqi, sirtlon, chol mushugi, tonqiz, qoplon, chayon, qoraqurt, falanga va boshqalarni uchratish mumkin.

Bodqiz-qorabel okruqi. Okrug qoraqumning janubi — sharqida joylashgan va Paropamiz va qindiqush toqlarining toq oldi tekisliklari va qirlarini egallagan Bodqiz va qorabel qirlarini oz ichiga oladi. Bu qirlarning ortasidan Murqob daryosi janubdan shimolga qarab kesib otadi. qirlarning qarbiy qismi Bodqiz balandliklari, sharqiy qismi qorabel balanddiklari deb ataladi. Bu qirlar ustida «bayir» deb ataluvchi uzun — uzun chozilgan tepaliklar bor. Ularning nisbiy balandligi 50 m atrofida, mutlaq balandligi esa 300 m dan 1000 m qacha boradi. (qorabelda 979 m). Bayirlar orasida quruq vodiylar, berk botiqlar va jarlar kop uchraydi.

Relefining asosiy shakllari yassi tekisliklardan iborat, er yuzasi janubdan shimolga tomon pasayib boradi. Bodqizga nisbatan qorabel qirlari balandroq. qorabelning ortacha balandligi 700 — 800 m. Bodxizning er yuzasi kuchli parchalangan, jarlar koproq, daralar va vodiylar qam uchrab turadi. Eng chuqur jar Er —OyDan jari bolib, uning tubida kollar mavjud va toshtuzining katta koni borliqi aniqlangan.

Bodqiz va qorabel qirlarining geologik tuzilishida neogenning qalin kontinental yotqiziqlari va ular ustini qoplagan, qalinligi 240 — 350 m atrofida bolgan qilga oxshash mayda zarrachali qumlar muqim orin tutadi. Okrug qududpda qam boshqa tekislik chollariiga oxshab doimiy oqar suvlar yog, er osti suvlari shor, iqlimi quruq subtropik. qish iliq, yanvarning ortacha kop yillik qarorati Q1°S —Q2°S, yozi esa quruq va issiq, iyul oyining ortacha qavo qarorati Q28°S- Q30°S ni tashkil etadi. Eng yuqori qarorat Q41°S — Q46°S qacha kotariladi. Yillik yoqin miqdori umuman kam, lekin u shimoldagi chol tekisliklardagidan kop bolib, 200 — 350 mm ni tashkil etadi. Sernam yillari lalmi erlardan yaxshi qosil olish mumkin. Bunday yillar 50 — 60% ni tashkil etadi.

Asosan boz tuproqlar tarqalgan, o'simliklari bashoqli va qiyoy o'simliklaridan iborat. Bayir yonbaqirlarida ot o'simliklari keng tarqalgan.

Tayanch atama va tushunchalar.

1. Arid olkalar (arid yunoncha aridus -kurkokchil) — kavoning sutkalik va fasliy karoratlari kapa tafovug kiladigan, nisbiy kamda absolyut namligi kam, yokin —sochin juda oz (100 — 200 mm), kuruk (chol va chala chol) iklimli olkalar.

2. Arid landshaft —kuruk, issik kontinental iklm sharoitida shakllanadigan landshaftlar. Chala chol va chol tipik arid landshaftlariga kiradi, ayrim olimlar kuruk dashtni xattoki ormon — dashtni kam arid landshaftga kiritadilar.

3. Arid iklm (yunoncha aridus — kurkokchil) — namlanish mikdori osimliklar g.egetatsiyasi uchun ettarli bolmagan kuruk, issik koptinental iklm. Arid iklmda mumkin bolgan buklanish yillik yokin mikdoridan ancha ortik, yoz jazirama issik. boladi. Chol, chala chol va kuruk dashtlar iklimi aryd iklmndir.

4. Bronza davri —miloddan avvalgi 2 — 3 mkig yillkklar.

5. Vegstatsion kish — kish ilik kelib osimliklarni kishkk tinim davri kuzatalmaydi, osimlik osishi ia rniojlanishi uchun kuldy boladi.

6. Deflyatskya (yunoncha deflyatsio —puflash) — tok jinslarining shamol ta'snrida emirilab, maydalangan zaralarning boshka joyga kochishi. Deflyatsiya chollarda aynkksa kuchli boladi.

7 Konstruktiv geografiya-kozirgi zamon geografiyasida fan-texnika yutuklari ta'sirida vujudga kelgan eng yangi, istikbolli kompleks yonalish, konstrkutiv geografiyaning asosiy vazifasi tabiiy va xojalik komplekslarni okilona ozlashtirish, rivojlantirish kamda boshkarishdan iborat, u geografik bashorat va akoli geografiyasining aktual masalalarini kam oz ichiga oladi.

8. Mezolit - (yunoncha mezos - orta, litos - tosh) - orta tosh davri - miloddan avvalgi 12-7 ming yilliklar.

9 Neolit-(yunoncha neos-yangi, litos-tosh) yangi tosh davri-kadimgi jamiyat rivojlanishining boskichi - miloddan azvalgi 6 — 4 ming yilliklar.

10.Okim moduli —daryo kavzasining birlik yuzasi (1 km²) dan birlik vakt (bir sekund) ichida litrlar kissobida kosil boladigan suv mikdori.

11 Paleolit — (yunoncha paleos — kadimgi, litos — tosh) — kadimgi tosh davri, kadimgi jamiyat rivojlanishining alokida boskichi. Dastlabki odam paydo bolgan vaktan (miloddan 3 mln yil avval) to yangi eramizdan avvalgi 12 ming yilliklarni oz ichiga oladi. a) Odamzotning paydo bolish davri 3 mln — 700 ming yilni oz ichiga oladi; b) Ilk paleolit (ashel davri) —700—100 ming yilni oz ichiga oladi; v) Orta paleolit—miloddan avvalgi 100 — 40 ming yiliklar bolib, Muste davri madaniyati deb yuritiladi. g) yukori (songgi) paleolit —miloddan avvalgi 40 — 12 ming yilliklar.

Sirt —Tyanshan toklarida 3000 — 4000 m balanddikda joylashgan usti tekis, salgina tolkinsimon erlar, tekislangan yuzalar. Sirtlar toklarning mezazoy erasida pasaygan va tekislangan kamda keyinchalik kayta kotarilgan koldiklaridir.

Taksonomik birliklar tizimi — Tabiiy geografik komplekslarning katgalaridan kichiklari tomon kolamini saklagan kolda ketma — ket joylashish sxemasi.

Gabiyy geografik olka — tabiiy geografik rayonlashtirishning yirik birikmalaridan biri, u materikning katta kismidan iborat bolib geomorfologiyasi, iklimi va gidrologiyasining umumiyli bilan va gorizontal zonalarning balandlik mintakalari bilan ma'lum darajada boklikligi bilan xarakterlanadi. Olka ajratishda tabiiy geografik sharoitni uzoklik boyicha zonalarga bolinishi kaIM inobatga olinadi.

!5. Tabiiy geografik provintsiya —tabiiy gsogrvfik rayonlashtirishning birliqi. Geografik zenanish tabmiy geografik oblasti doirasidagi kismi. U kuyidagi oziga

xususiyatlarga	ega	bolishi	lozim.	Er	sharining	xos
bolinish	sistemasida	va	tabiiy	geografik	olka	zonalarga
oziga	xos	geografik	orni,	orografiyasi	va	tarkibida
oziga	xos	belgilari	bolishi	kerak.	Oziga	makrorelefining
					xos	iklim

rejimiga, termik sharoitiga va shular asosida nurash va tuproq kosil bolish jarayonlarining oziga xos yonalishlariga ega bolishi kerak.

16. Tabiiy geografik kichik provintsiya —tabiiy geografik rayonlashtirish birliklaridan biri bolib, uning kududi morfstruksturasiga^ kora umumiyliigi, vujudga kelishi va rivojlanishi tarixini ayniksa neogen — tortlamchi davrlardo umumiyliigi, oziga xos zonal tipiga (gorizontal yoki vertikal) egaligi bilan ajralib turadilar.

17.Tabiiy geografik okrug — tabiiy geografik rayonlashtirish birligi bolib, uni ajratish asosan xudud makroiklimining oxshashligiga, geologik tuzilishiga va tabiiy —tarixiy jikatdan oxshashligiga asoslanadi. Tabiiy geografik rayon —tabiiy geografik rayonlashtirishdagi eng kichik taksonomik (regional) birligi bolib tok oldi -tok okruglarida — geomorfologik va iklimiy jikatdan bir xil bolgan okrugning bir kismi bolib, balandlik mintakalari fakat uning oziga xos boladi. Tekislik tabiiy — geografik rayoni bu yoki geomorfologik yoki iklimiy jikatdan ajralib turgan okrugning bir kismidir. Rayonlar lapdshaft kartalari asosida ajratiladi.

Tabiat kompleksi — tabiatning ozaro ta'sir etib va bir — birini takazo kilib, yagona sistema kosil kilib turuvchi komponentlarning konuniy uykunliigi. Tabiat kompleksining eng kichigi joy bolsa, eng kattasi landshaft kobiki. Tabiat zonasi kam, geografik mintaka kam tabiat kompleksi kisoblanadi.

Temir davri — kadimgi jamiyat rivojlanish boskichi — miloddan avvalgi 1 ming yilliklari boshlari.

Ekologiya— (yunoncha oykos —joy, uy, logos— fan) — organizm bilan tabiiy mukit ortasidagi ozaro alokalarni, boklanishlar kamda ta'sirlarini organadigan fan.

22.Kologik davr —osimliklarning vegetatsiya davrining uch fazasi. Turon provintsiyasida bir —biridan farklanuvchi 3 ta ekologik davr ajratiladi: mikrotermik (kishki), mezotermik (bakorgi) va kserotermik (yozgi). Ekosistema — tirik mavjudotlarning atrof —mukit bilan alokadorligini aks ettiruvchi tibiiy tizim. Geotizim k tabiiy tizimlardandir. Bunda tabiiy komponentlar teng deb karaladi, ekotizimda esa biologik komponentlari asosiy deb karaladi.

23.24 Ekstroarid —kurkokchilik 75-100% namoyon boladigan kududlar-

25. Eneolit —mis —tosh —davri —miloddan avvalgi 4 — 3 ming yiliklar.

26. Etnografiya—(yunoncha etnos — kabila, xalk va grafo — yozaman) — xalkar va kabila, elatlarning madaniy, maishiy xususiyatlarini, kelib chikishini, madaniy — tarixiy alokalarini organadigan fan.

27. Efemer osimliklar (yunoncha efemerous —bir kunlik, kiska vaktli) — kurkokchil olkalarda tarkalgan va kiska vakt ichida 1,5 oy davomida vegetatsiya davri tugaydigan bir yillik osimlikliklar.

28. Efemeroidlar— yilning fakat nam va salkin davrida kokarib, oziping bir yilik rivojlanish siklini tutallaydigan kop yillik osimliklar.

Adabiyotlar

1. Абдулкасышов Л. Проблемм изучения межгорно-котловинных ландшафтов Средней Азии. Ташкент., Фан., 1983.
2. Азатьян А.А. «Вмдающиеся исследователи природм Средней Азии» Ташкент., Оқитувчи., КН-1-1960, КН-2-1966 г.
3. Арнагельдмев А., Костюковский В.И. Экосистема Коракумов. Ашхабад.. «Ильм», 1973.
4. Бабушкин Л.Н. Климатография Средней Азии. Ташкент, 1981.
5. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Природные территориальные комплексы Юго-запада Средней Азии. Ташкент, «Фан», 1975.
6. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Физическая география Средней Азии. Ташкент., 1978.
7. Баратов П. Мамапкулов М. Рафиков А. Урта Осиё табиий географияси Тошкент «Оқитувчи» 2002.
8. Варатов П. Озбекистон табиий географияси. Тошкент. «Оқитувчи» 1996. 10. Буюк сиймолар, алломалар (Орта Осиёлик машхур мугафаккир донишмандлар) 1 китоб, Абдулла Қодирий номидаги ҳолқ' мероси нашриёти. Тошкент. 1995. 11 • 1 воздецкий Н.А., Голубчиков Ю.Н. Горн. М. «Ммсль», 1987. здецкий Н.А., Николаев В.А. Казахстан, М., 1971
9. Генусов Л.З. Почвы и земельные ресурсы Средней Азии. Ташкент, Изд-во «Фан», 1983.
10. Заповедники Средней Азии. Изд-во МГУ, М. 1983.
11. Зоходов Т.З., Мекленбурцев Р.Н., Богданов О.П. Природа и животный мир Средней Азии. Ташкент, 1971.
12. Исаченко А.Г., Шляпников А.А. Ландшафт. М. «Ммсль», 1989.
13. Когай Н.А. Физическая география Средней Азии. Ташкент, 1979.
14. Корженевский Н.Л. Природы Средней Азии., Груды ТашГУ. Выш. 1983, Кн 20. Ташкент. 1960.
15. Коровин Е.П. Растительность Средней Азии и Южного Казахстана. Кн 1, 1961; Кн 2, 1962.
16. Мурзаев Э.М. В сердце Азии М: Наука 1990.
17. Никитин А.М. Водохранилища Средней Азии., Ленинград, Гидрометеиздат, 1991.
18. Никитин А.М. Озера Средней Азии, Ленинград. Гидрометеиздат, 1987.
19. Рахимбеков Р.У., Донцова З.Н. Орта Осиё табиати географик органиш тарихи. Тошкент, оқитувчи, 1982.
20. Средняя Азия. М. 1969.
21. Средняя Азия. М. 1958.
22. Хасанов Х.Х. «Сайёх олимлар» Тошкент. Оқит'вчи. 1981.
23. Хасанов И.А. Туркистон табиий географияси (маърузалар матни 1 қисм) Тошкент. 2000.
24. Чембарисов Э.И. Гидрохимия орошаемых территорий (на примере бассейна Аральского моря), Ташкент, Изд-во «Фан», 1988.
25. Чупахин В.М. Физическая география Казахстана. Алма-тм. «Мектеп». 1968.
26. Шульц В.Л. Машрапов Р. Орта Осиё гидрографияси, Тошкент, «Оқитувчи», 1969.
27. Шукин И.С. Геоморфология Средней Азии Изд-во МГУ. М. 1983.
28. Ғуломов И.И. Озбекистонда табиатдан фойдаланишнинг географик асосл-зри. Тошкент, 1990.
29. Қориев М. Орта Осиё табиий географияси. Тошкент. 1968 й

